

**ИНСТИТУТИ ФАЛСАФА, СИЁСАТШИНОСӢ ВА ҲУҚУҚИ
БА НОМИ А. БАҲОВАДДИНОВИ
АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 347 (575.3)

ТКБ: 67.99 (2) 3 (точик)

И - 78

АНУШЕРВОНИ ИСРОФИЛ

ОДАТҲО ДАР МУОМИЛОТИ МАДАНИӢ

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илми номзади илмҳои
ҳуқуқшиносӣ аз рӯи ихтисоси 12.00.03 – Ҳуқуқи граждани,
ҳуқуқи соҳибкорӣ, ҳуқуқи оилавӣ, ҳуқуқи байналмилалии
хусусӣ

ДУШАНБЕ – 2025

Диссертатсия дар шуъбаи ҳуқуқи хусусии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон иҷро гардидааст.

Роҳбари илмӣ:

Раҳимзода Маҳмад Забир - узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Арбоби илм ва техникаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, сарҳодими илмии шуъбаи ҳуқуқи хусусии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови АМИТ.

Муқарризони расмӣ:

Ҳамроев Шухрат Садирович – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, декани факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи (Славянии) Русияву Тоҷикистон

Бобозода Чамрод Қурбон – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, мудири кафедраи ҳуқуқи иқтисодӣ, молиявӣ ва зиддикоррупсионии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Муассисаи тақриздиханда:

Муассисаи давлатии “Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибқорӣ Тоҷикистон”

Ҳимояи диссертатсия «15» апрели соли 2025, соати 10:00 дар ҷаласаи Шӯрои диссертатсионии 6D.KOA-018 назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, к. Буни Ҳисорак, толори шӯрои диссертатсионии факултети ҳуқуқшиносӣ) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия тавассути сомонаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон www.tnu.tj ва дар китобхонаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17) шинос шудан мумкин аст.

Автореферат « _____ » _____ соли 2025 тавзеъ шуд.

**Котиби илмӣ Шӯрои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ**

Қодиров Н.А.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Пас аз ба даст овардани истиқлолият Ҷумҳурии Тоҷикистон ба марҳилаи нави бунёди низоми ҳуқуқии худ ворид шуд. Қонунгузории муосири мадания Тоҷикистон, ки ба анъанаҳо ва асосҳои ҳуқуқи маданӣ асос ёфта, ба танзимгари асосии муносибатҳои молумулкӣ ва ғайримолумулкӣ ва дигар муносибатҳои дар шароити иқтисодӣ бозоргонӣ бавучудомада, таъдил ёфтааст. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои 1999 (қисмҳои 1 ва 2) ва қисми сеюм дар соли 2005, инчунин, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ барои эътирофи одатҳои муомилоти маданӣ ва дигар одатҳо дар муомилот замина ба вучуд овард. Ҳамин тариқ, давлат имкон медиҳад, ки меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ ба таври ғайримарказонидашуда, берун аз раванди қонунгузорӣ ташаккул ёбанд.

Ҳуқуқи одатӣ дар таърихи танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ яке аз меъёрҳои аввалин буда, масъалаҳои пайдоиш, ташаккул ва инкишофи он бисёрҷабҳа мебошад.

Қабули Кодекси мадания Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд КМ ҚТ) дар рушди илми ҳуқуқшиносӣ саҳифаи наvero боз намуда, барои васеъ истифода бурдани одатҳо дар муомилоти маданӣ шароити мусоидро фароҳам овардааст. Дар КМ ҚТ меъёрҳои махсус, инчунин меъёрҳои алоҳида низ пешбинӣ гардидаанд, ки онҳо дар оянда барои танзими муносибатҳои маданӣ ва ҳалли баҳсҳо аз аҳаммият дур нестанд. Дар дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ низ ба монанди Қонуни ҚТ аз 18 март соли 2015 «Дар бораи арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ» ва эътирофи баъзе аз санадҳои байналмилалӣ ҳуқуқӣ бинобар ворид шудани Тоҷикистон ба Созмони умумичаҳонии савдо (СУС) барои истифодаи одатҳо дар муомилоти маданӣ ҳидоят намуда, баъзе аз норасоҳои низоми ҳуқуқии Тоҷикистонро пурра гардонидани бошанд ҳам, аммо на ҳама муносибатҳои бавучудомада дар низоми ҳуқуқӣ танзими худро дидаанд.

Вобаста ба ин, бо Қонуни ҚТ аз 26.12.11с., №776 ба Кодекси муурофиявии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйироту иловаҳо ворид карда шуданд, ки дар он яке аз вазифаҳои муурофияи судии иқтисодӣ мусоидат намудан ба инкишофи муносибатҳои ҳамкорӣ ва одатҳои муомилоти қорӣ муайян карда шуда буд. Аз меъёри мазкур бармеояд, ки Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, судии иқтисодии ВМКБ, судҳои иқтисодии вилоятӣ ва судии иқтисодии шаҳри Душанбе уҳдадоранд, ки дар рафти муурофияи судӣ ба тарафҳо оид ба мавҷуд будани одатҳои муомилоти маданӣ ва рушди одатҳои муомилоти қорӣ мусоидат намоянд. Аммо аз қабули муқаррароти меъёри зикргардида, зиёда аз даҳ сол гузашта бошад ҳам, то давраи амали он аз ҷониби судҳои иқтисодӣ дар ин самт ягон амале гузаронида нашудааст. Бо сабабҳои номаълум ин муқаррарот аз КМИ ҚТ хориҷ карда шудааст, ки

ин барои ташаккулёбии одатҳо ва тарбияи тарафҳои муҳофизат дар рӯи роияи қонунҳо ва ҳалли самраноку саривактии баҳсҳо мусоидат нахоҳад кард. Зиде аз ин, аз ҷониби олимони ватанӣ оид ба истифодаи одатҳо дар танзими муносибатҳои муомилоти маданӣ дар солҳои охир китобҳо, монографияҳо, васоити таълимӣ ба таъби нарасида, таҳқиқоти илмӣ мукамал гузаронида нашудааст, ки ин муҳаббатҳои интиҳоби мавзӯи таҳқиқотиру дучанд менамояд.

Илова бар ин, ҳангоми ҳалли баҳсҳои судӣ муносибатҳои ба назар мерасанд, ки онҳо дар меъриҳои қонун пешбини нагардидаанд, аммо судҳо бинабар мавҷуд набудани таҷрибаи ягонаи судӣ, дар баъзе ҳолатҳо аз надоштани дараҷаи дахлдори таҳассусӣ, одатҳои ҳуқуқиро дар ҳалли баҳсҳо таъбиқ карда наметавонанд. Инчунин, оид ба истифодаи одатҳо ва одатҳои ҳуқуқӣ судҳои болоӣ низ ба судҳои ҳангоми баррасии парвандаҳои судӣ дар марҳилаҳои кассатсионӣ ва назоратӣ дастурҳои тавсиявӣ намендиҳанд. Зиде аз ин, дар Тоҷикистон маҷмуи ягонаи одатҳо ё одатҳои ҳуқуқие, ки муносибатҳои маданӣ ба танзим мебароранд, дида намешавад, ки ин низ мушкилотро ба миён меорад.

Бо мақсади рушди сиёсати давлатӣ дар самти баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва таълиму тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон якҷанд санадҳои меъриҳои ҳуқуқӣ қабул карда шудаанд¹. Ҳамаи санадҳои меъриҳои ҳуқуқии зикргардида, барои баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва шуурнокии ҳуқуқии шаҳрвандон ва ҳуқуқатбиқкунандагон равона карда шудаанд.

Тоҷикистон яке аз давлатҳои мебошад, ки бо қабули қонунҳои миллии худ одатҳоро ба одатҳои ҳуқуқӣ табдил дода, онҳоро аз вайроншавӣ ва маҳшавӣ ҳифз намудааст. Ҳоло дар Тоҷикистон одатҳои зиёде мавҷуд мебошанд, ки онҳо ба як низом дароварда нашуда, иштирокчиёни субъектони муомилоти маданӣ, пеш аз ҳама соҳибқорон ва тоҷирон аз мавҷудият ва истифодаи он бебаҳра монданд. Аз ин лиҳоз, тақмил додани қонунгузориҳои ҚТ бо истифода аз қоидаҳои одатҳо ба ҳифзи арзишҳои миллии низ кумак мерасонад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зикр намудаанд, ки «...мо имрӯз барои тамоман аз байн бурдан ё барҳам

---

¹ Ниг.: фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 апрели соли 1997, № 691 "Дар бораи сиёсати ҳуқуқӣ ва таъмини тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон", қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 августи соли 1997, №383 "Дар бораи баъзе чораҳои беҳтар намудани тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон ва қори ҳуқуқӣ дар ҷумҳурӣ", қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 март соли 2006, № 94 "Дар бораи тасдиқи Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон" ва фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феввали соли 2018, №1005 "Дар бораи Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028" [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 21.01.2020).

додани расму оинҳои халқӣ ва маросими динӣ чамъ наомадаем, балки мақсади асосиамон ин аст, ки дар баробари муайян кардани меъёрҳои баргузори онҳо ба раҳиҳои мардуми кишвар аз банди худнамоӣ ва таассубу хурофотпарастӣ оғози нек бахшем»² ва 8 июни соли 2007 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул ва мавриди амал қарор дода шуд. Таҷрибаи даҳсолаи соли амали Қонуни мазкур нишон дод, ки он барои ба низоми даровардани анъана, маросиму ҷашнҳои миллию динӣ, инчунин дигар суннатҳои мардумӣ нақши барҷаста гузошт. Санади мазкур барои хифзи арзишҳои фарҳанги миллий асос гузошта, суннатҳои диниву мардумиро ба танзим даровард, анъана ва маросиму ҷашнҳои миллиро мушаххасу дақиқ намуд, пеши роҳи хурофоту таассуб, худнамоиву зоҳирпарастӣ ва исрофкориву зиёдаравиро гирифт ва ба ҷорӣ гардидани низоми тартиботи ягонаи баргузори ҷорабинҳои милливу мардумӣ роҳ кушод»³. Аммо барои истифодаи одатҳо ва дигар одатҳои ҳуқуқӣ дар фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ ҷораҳои мусоидаткунандаи дахлдор пешбинӣ нагардидаанд.

Асосҳои зикргардида аз он шаҳодат медиҳанд, ки истифодаи одатҳо ва ё иҷозати онҳо аз ҷониби давлат дар муомилоти маданӣ як зумра проблемаҳоеро ба миён овардааст. Агар ин аз як тараф аз ҷиҳати назариявӣ мавҷуд набудани таҳқиқотҳои илмӣ бошанд, аз тарафи дигар коста будани шуури ҳуқуқии ҳуқуқтатбиқкунандагон ва иштирокчиёни муомилоти маданӣ мебошад.

Аз ин рӯ, таҳлил ва омӯзиши одатҳо дар муомилоти маданӣ ва муайян намудани нақши онҳо дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқӣ ва рушди қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун заминаи гузаронидани таҳқиқоти мазкур ва мубрамияти онро ташкил медиҳад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Дар илми ҳуқуқшиносии ҳам ватанӣ ва ҳам хориҷӣ, одатҳо асосан дар ҷанбаҳои таърихӣ ва аз ҷиҳати муқоисаи одатҳо бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ омӯхта ва мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд. Масоили одатҳо дар муомилоти маданӣ ҳамеша мубрам буда, ҷанбаҳои алоҳидаи ӯ аз ҷониби намояндагони гуногуни илм, дин ва институтҳои иҷтимоӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд. Дар ҷунин сарчашмаҳои динӣ ба монанди Авастро, Куръони Карим, Мухтасар ва ҳадисҳо ҷанбаҳои иҷтимоии одатҳо ба таври пурра

---

² Ниг.: Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар ҷаласаи умумичумхуриявӣ доир ба танзими расму оинҳои миллий ва анъанаву маросимҳои динӣ аз 24.05.2007 /Ҷумҳурият, – №62 (21269) аз 26.05.2007 – С. 2.

³ Ниг.: Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар мулоқот ба муносибати 10 - солагии қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 11. 07. 2017 /Садои мардум. – №83 (3720) аз 13.07.2017 – С.

инъикос гардидаанд. Ҳамзамон, ҳуқуқшиносони маъруфи олмонӣ, намояндагони мактаби таърихӣ ҳуқуқшиносӣ Ҳюго Г., Савин К.Ф., Пухта Г.Ф. дар рушди назарияи одатҳо саҳми назаррас гузошанд. Олимони шуравӣ, русия, хоричӣ ва ватанӣ дар ташаққули муносибати илмӣ дар омӯзиши одатҳо саҳм гузоштаанд. Дар байни онҳо, аз ҷумла, асарҳои олимони ҳуқуқ Давид Р.⁴, Мейер Д.И.⁵, Чиркин В.В.⁶, Зикин И.С.⁷, Новитский И.Б.⁸, Леонтович В.И.⁹, Шершеневич Г.Ф.¹⁰, Мекка О., Оертман Р.¹¹ Штиков Н.¹², Селюков Ф.Т.¹³, Усмонов О.У.¹⁴, Тоҳиров Ф.Т.¹⁵, Ойгензихт В.А.¹⁶, Менглиев Ш.М.¹⁷, Тағайназаров Ш.Т.¹⁸,

---

⁴Ниг.: Давид Р. Основные правовые системы современности / Перевод с французского доктора юридических наук профессора В.А.Туманова. – Москва: Прогресс, 1988. – 279 с; Основные правовые системы современности пер. с фр. В. А. Туманова. – М.: Международные отношения, 1998. – 400 с.

⁵ Ниг.: Мейер Д. И. Русское гражданское право: в 2 ч. - (Классика российской цивилистики). /; науч. ред. В. С. Ем. - Изд. 3-е., испр. и доп. по 8-му изд., 1902. – М.: Статут, 2003. – 829 с.

⁶ Ниг.: Чиркин В.Е. Мусульманская концепция права // Мусульманское право. Структура и основные институты. – М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1984. – С. 4-20

⁷ Ниг.: Зыкин И. С. Обычай в советской правовой доктрине / И. С. Зыкин // Советское государство и право. – 1982. № 3. – С. 127-131.

⁸ Ниг.: Новитский И.Б. Римское право. Учебник для вузов. М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР. – М.1948. – 584 с.

⁹ Ниг.: Леонтович В.И. Адады кавказских горцев. Одесса, 1882; Лаптева Л.Е. Исследования обычного права народов Российской Империи в XIX в. // Государство и право. – 1997. – №8. – С.101-109;

¹⁰ Ниг.: Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. – М.: Спарк, 1995. – 556 с.

¹¹ Ниг.: Оертман Р. Обычай и закон. – СПб., 1899. - 30 с.

¹² Ниг.: Мекка О., Штыкова Н. Разнообразие обычаев и обыкновений делового оборота современной России // Право и экономика. – М.: 2001, – №1. – С. 9-15; Мекка О. Применение судами обычаев делового оборота и торговых обыкновений / Мекка О., Штыкова Н. // Рос. юстиция. – М.: -2001. – №9. – С. 33 -34.

¹³ Ниг.: Селюков Ф.Т. Обычное право: Основные понятия, структуры, функции, методы изучения. – М., 1991. – 208 с.

¹⁴ Ниг.: Усмонов О.У. Гражданское право дореволюционного Таджикистана. // Труды юридического факультета. Вып.1. (Вопросы гражданского права и процесса).- Душанбе, 1972. – 132 с.; Усманов О.У. Становление советского гражданского права в Таджикистане. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 159 с.; Усманов О.У. История становления и развития советского гражданского законодательства Таджикской ССР в период строительства социализма: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Усманов Очилбой Усманович. – Ташкент, 1975. – 321 с.

¹⁵ Ниг.: Таҳиров Ф.Т. Становление советского права в Таджикистане. Душанбе, 1987. – 192с.; Таҳиров Ф.Т. Развитие права в Таджикистане. – Душанбе, 1994. – 256 с.

¹⁶ Ниг.: Ойгензихт В.А. Избранные труды. – Душанбе: "Типография ТНУ", 2019. – 740 с.

¹⁷ Ниг.: Менглиев Ш. Арбитражное рассмотрение внешнеэкономических споров. – Душанбе: "Эход", 2009. – 412 с.

¹⁸ Ниг.: Тағайназаров Ш.Т. Гражданско-правовое регулирование личных неимущественных прав граждан в СССР Текст. / Ш.Т. Тағайназаров. – Душанбе: Дониш, 1990. – 216 с.

Раҳимзода М.З.¹⁹, Маҳмудзода М.А.²⁰, Шарофзода Р.Ш.²¹, Яқубов Ю.²², Зоир Қ.М.²³, Бобочонзода И.Х.²⁴, Холикзода А.Ғ.²⁵, Гаюрзода Ш.К.²⁶, Қурбанов Қ.Ш.²⁷, Золотухин А.В.²⁸, Имомова Н.М.²⁹, Ғаффорзода И.Ғ.³⁰,

---

¹⁹ Ниг.: Раҳимзода М.З. Фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва танзими ҳуқуқӣ. Монография. – Душанбе, 2018. – 392 с.; Раҳимов, М.З. Избранные труды по гражданскому и предпринимательскому праву. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 638 с.; Раҳимзода М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибқори Ҷумҳурии Тоҷикистон. Монография. – Душанбе: Дониш, 2019. – 557 с. Раҳимов М.З. Дар бораи сарчашмаҳои ҳуқуқи соҳибқорӣ. – Душанбе. – Законодательства – №1 (21) – С. 36-47.

²⁰ Ниг.: Маҳмудов М.А., Менгилиев Ш.М. Римское частное право. (конспект лекций). – Душанбе: Сино, 2000. – 119с.; Маҳмудов М.А., Худоёров Б.Т. Тафсири Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе. ЭР-граф. 2015. – 415с.; Маҳмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов, И.Х., Бадалов, Ш.К. Тафсири Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе, 2010. – 1000 с. Маҳмудов М.А. Худоёров Б.Т. Брачный договор. – Душанбе, 2001. – 35 с.

²¹ Ниг.: Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултаи ҳуқуқшиносӣ. – Д., 2003. – 552 с.; Сотиволдиев Р.Ш. (Шарофзода Р.Ш.) – Назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе, 2018. – С.137; Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ / Р.Ш. Сотиволдиев -Душанбе, 2014.-720 с.; Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ / Р.Ш. Сотиволдиев. – Д., 2010. – 484 с.

²² Ниг.: Яқубов Ю. Брачные обычаи таджиков в Согде. – Душанбе: «Сурушан», 2002. – 44 с.

²³ Ниг.: Зоиров Қ.М., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. Ҳуқуқи суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон: Дастури таълимӣ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2010. – 224 сах.

²⁴ Ниг.: Бабаджанов И.Х. (в соав.) Теория государства и права: Учебник/ Под ред. д.ю.н., проф., заслуж. деятеля науки РФ Р.А. Ромашова, д.ю.н., проф., заслуж. деятеля науки РФ В.П. Сальникова. Изд. 2-е, доп., перераб. В 3-х томах.. – СПб.: Фонд "Университет", 2009. Бабаджанов И.Х., Сальников М.В. Трансформация обычаев в праве на постсоветском пространстве // Мир политики и социологии. – 2015. – № 1. – С. 180-197.

²⁵ Ниг.: Холиков А.Ғ. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон (аз давраи пайдоиш то интиҳои асри XIX). Қисми 1. Дар зери таҳрири узви вобастаи АУ ҚТ, д. х., проф. Тоҳиров Ф. Т. ва узви воб. АУ ҚТ, д. и. т., проф. Яқубов Ю. – Д.: Матбуот, 2002. – 301 с.; Халиков А.Ғ. Правовая система зороастризма : диссертация ... доктора юридических наук: 12.00.01. – Душанбе, 2004. – 421 с.; Халиков А.Ғ. История государства и права Таджикистана. – Душанбе, 2002. – Ч.1. – С. 39.

²⁶ Ниг.: Гаюров Ш.К. Личное информационное право граждан: проблемы гражданско-правового регулирования в Республике Таджикистан: монография – Москва : Изд-во Спутник+, 2010. – 360 с.

²⁷ Ниг.: Қурбанов Қ.Ш. Ҳуқуқи граждани қисми I (китоби дарсӣ) / Зери таҳрири Ҳуқуқшиноси шоистваи Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Ш.Т. Тағойназаров. – Душанбе, 2014. – 511с.; Қурбанов Қ.Ш. Добросовестность в гражданском праве дисс. на соиск. уч. док. юр. наук. – Душанбе 2018 – 362 с.

²⁸ Ниг.: Золотухин А.В., Султанова, Т.И. Предпринимательское право Республики Таджикистан: учебник для студентов-магистров. Рос. - Тадж. (славян.) ун-т. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – 596 с.

Сангинов Д.Ш.³¹, Камолзода И.И.³², Соҳибзода М.М.³³, Сулаймонов Ф.С.³⁴, Қодиров Н.А.³⁵, Мирзоев А.М.³⁶ ва ғайраҳо саҳми назарраси худро гузоштаанд.

Дар илми ҳуқуқи маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ин масъала ба мавзуи омӯзиши ҳамаҷониба ва махсус қарор дода нашудааст, ки он мубрамияти мавзуи таҳқиқшавандаро муайян мекунад. Дар робита ба ин, проблемаи зикршуда нисбат ба мазмун ва шакли таҳқиқоти одатҳо дар муомилоти маданӣ мавқеъгузорию ҳамаҷонибаро талаб мекунад.

Дар баробари ин, одатҳо ҳамчун як зухуроти ҳуқуқӣ дар айни замон дар шароити муосир ҳамчун сарчашмаи таърихӣ, вале қамаҳаммият баррасӣ карда мешавад. Ин ба нақши ночизе, ки дар низоми ҳуқуқии давлатҳои муосир ба дӯши он гузошта шудааст, мусоидат мекунад. Аммо, дар шароити рушди муносибатҳои шартномавӣ, хусусан дар соҳаи фаъолияти соҳибқарорӣ, қонунгузорӣ на ҳама вақт метавонад ҳама унсурҳои муносибатҳои молумулқиро танзим намояд. Дар ин ҳолатҳо ба таври табиӣ ташаққул ёфта, вале бо дарназардошти манфиатҳои гурӯҳҳои алоҳидаи шасон ба қумак меоянд. Албатта, бояд қайд кард, ки дар амалияи судӣ истинод ба одатҳо ҳеле кам татбиқ карда мешаванд,

---

²⁹ Ниг.: Имомова Н.М. Семейно-правовые способы защиты прав ребенка в Республике Таджикистан: теоретико-практические аспекты: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. 12.00.03 / Н.М. Имомова – Душанбе, 2020. – 116 с.

³⁰ Ниг.: Ғаффорзода И.Ф. Ҳуқуқи кӯдак: вазъи имрӯзаи санадҳои меърии ҳуқуқӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2020. – 472 с.

³¹ Ниг.: Сангинов Д.Ш. Предпринимательское право Республики Таджикистан: учебное пособие / Таджикский нац. ун-т, Юридический фак., каф. предпринимательского и коммерческого права. - 2-е изд. с изм. и доп. – Душанбе : [б. и.], 2013. – 600 с.

³² Ниг.: Камолзода И.И. Источники права Республики Таджикистан. – Душанбе, 2012. – 215 с.; Камолзода И.И. Нормативные правовые акты в системе источников права Республики Таджикистан: проблемы теории и практики. дис. ... докт. юрид. наук. – Душанбе, 2023. – 360 с.

³³ Ниг.: Соҳибзода М.М. Ҳуқуқи экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми умумӣ: наشري аввал // Зери таҳрири Саидзода Иззатулло Ҳабибулло – директори Маркази миллии қонунгузорию назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. – Душанбе: Мехроҷ Граф, 2022. – 588 с. С. 81.; Соҳибзода М.М. Ҳуқуқи экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми махсус: наشري аввал // Зери таҳрири Саидзода Иззатулло Ҳабибулло – директори Маркази миллии қонунгузорию назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. – Душанбе: ЭР-граф, 2022. – 400 с. С. 214.

³⁴ Ниг.: Сулаймонов Ф.С. Ҳуқуқи гражданин ва савдоии мамлакатҳои хориҷӣ (маҷмаи таълимию методӣ). – Душанбе: ЭР-граф, 2014. – 200 с.

³⁵ Ниг.: Қодиров А.М. Одат ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дис. ... н. и. ҳ. – Душанбе, 2021. – 200 с.

³⁶ Ниг.: Мирзоев А.М. Проблемаҳои татбиқи одатҳои байналмилалӣ тичоратӣ дар муносибатҳои шартномавӣ бо унсури хориҷӣ. // Ҳаёти ҳуқуқӣ Факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2020. – №2 (30) – С. 228-235.

аммо амалияи бастанӣ шартномаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ дар асоси одатҳо, босуръат рушд меёбанд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзуҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи барномаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии шуъбаи ҳуқуқи хусусии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ва Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҚТ барои солҳои 2018-2028, омода карда шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади таҳқиқот аз муайян намудани мавқеи одатҳо дар низоми танзими муомилоти маданӣ, ошкор намудани робитаи онҳо ва муайян намудани шартҳои истифодаи он иборат мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Бо дарназардошти мақсади зикршудаи таҳқиқоти диссертатсионӣ вазифаҳои зерин гузошта шудаанд:

– таҳқиқ ва муайян намудани мафҳум ва моҳияти одатҳои ҳуқуқӣ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон;

– баррасӣ намудани ташаккулёбии одатҳои муомилоти маданӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;

– омӯختани қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба имконияти татбиқи одатҳо;

– таҳлили намудани таносуби одатҳои муомилоти маданӣ бо ҳуқуқ ва дигар меъёрҳои иҷтимоӣ;

– муайян намудани табиати ҳуқуқии одатҳои муомилоти маданӣ дар муносибатҳои тичоратии байналмилалӣ;

– баррасии қоидаҳои Инкотермс, Принципҳои шартномаҳои байналмилалӣ УНИДРУА, қоидаҳои ягонаи ПБС ва дигар сарчашмаҳои ғайрирасмӣ кодификатсияшуда нисбат ба одатҳои савдои байналмилалӣ;

– пешниҳод намудани таклифҳо оид ба такмили санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ.

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқот муайян кардани мавқеи одатҳо дар низоми танзими муносибатҳо дар муомилоти маданӣ мебошад.

Объекти таҳқиқот ба мавзуи рисола мувофиқ буда, таҳқиқи ҳуқуқи хусусии Ҷумҳурии Тоҷикистон, меъёрҳои шартномаҳои байналмилалӣ ва кишварҳои хоричӣ, одатҳо ва анъанаҳо, амалияи судии ватанӣ ва хоричӣ дар соҳаи татбиқи одатҳо ва савдои байналмилалӣ, кодификатсияи доктринаҳои байналмилалӣ ғайридавлатиро дарбар мегирад.

Мавзуи таҳқиқот. Мавзуи таҳқиқот, аз таҳлил ва омӯзиши одатҳо ҳамчун манбаи муомилоти маданӣ ва мавқеи он дар низоми дигар меъёрҳои иҷтимоӣ, инчунин муайян кардани истифодаи он дар амалияи ҳуқуктатбиқкунӣ иборат мебошад.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур се марҳилаи инкишофи одатҳои муомилоти маданияро дар бар мегирад: 1) робитаи одатҳои муомилоти мадания бо сарчашмаи ҳуқуқи исломӣ ва дигар низомҳои ҳуқуқӣ; 2) инкишофи одатҳои муомилоти мадания дар Тоҷикистони шуравӣ; 3) инкишофи одатҳои муомилоти мадания дар даврони истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ ташаккул ва рушди одатҳо дар муомилоти мадания дар қаламрави Тоҷикистон ва кишварҳои хориҷӣ мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор дода шудааст. Ҳамчунин таҳлили муқоисавии ҳуқуқии қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қонунгузори давлатҳои хориҷӣ ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ гузаронида шуда, роҳи усулҳои ҳалли масъалаи мафҳум ва моҳияти одатҳо дар муомилоти мадания муайян карда шудааст. Давраи таҳқиқоти диссертатсионӣ солҳои 2019-2023-ро дар бар мегирад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявии таҳқиқотро асарҳои илмии пешазинкилобии олимони Русия, инчунин олимони шуравӣ, русия, хориҷӣ ва ватанӣ: Агарков М.М., Александров Н.Г., Алексеев С.С., Брагинский М.И., Витрянский В.В., Галунский С.А., Генкин Д.М., Грязин И.Н., Дождев Д.В., Зивс С.Л., Зикин И.С., Кулагин М.И., Лунс Л.А., Маковский А.Л., Митскевич А.В., Нерсесянц В.С., Новитский И.Б., Пушуканис, И.Б., Пушуканис, М.Ф. Л.С. ва дигарон; муаллифони хориҷӣ — Рой Мари, Э. Аннерс, Ч. Барон, С. Бейнбридж, П. Бута, Б.Виндшайд, Р. Дэвид, С.Амен, К. Жоффре-Спинози, Р. Йеринг, Х.Ч. Кветс, Л. Лакур, Ч. Морандё, Т. Марезол, Г.Ф. Пухта, Ф.К. Савинни, П. Сандев, К. Свейгер, К. Шмитгофф, Р. Штаммлер, П. Шустер, Л. Энеккерус, Д.И. Мейер, В.В. Чиркин, В.И. Леонтович, О. Мекка, Н. Штикова, Ф.Т. Селюков ва олимони ватанӣ - Усмонов О.У., Тоҳиров Ф.Т., Ойгензихт В.А., Тағойназаров Ш.Т., Раҳимзода М.З., Маҳмудзода М.А., Шарофзода Р.Ш., Якубов Ю., Бобочонзода И.Х., Холиқзода А.Ғ., Ғаюрзода Ш.К., Қурбонов Қ.Ш., Золотухин А.В., Сангинов Д.Ш., Сулаймонов Ф.С., Қодиров Н.А., Мирзоев А.М. ва ғайра ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Асосҳои методологии рисоларо усулҳои умумиилмӣ ва махсус, аз қабili усулҳои диалектикӣ, эмпирикӣ ва мантиқӣ, расмӣ-ҳуқуқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, таърихӣ ҳуқуқӣ ва ғайра ташкил медиҳанд.

Усули диалектикӣ имкон дод, ки масъалаҳои пайдоиш ва инкишофи одатҳо дар муомилоти мадания дар давраи инкишофи давлати тоҷикон, инчунин хусусиятҳои одатҳо ва татбиқи он дар ҳаёти халқҳои мавриди омӯзиш қарор дода шаванд. Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ инчунин усулҳои таҳқиқотии эмпирикӣ ва мантиқӣ истифода шудааст, ки имкон дод, ки дар бораи истифодаи одатҳо дар маҳал ё гурӯҳи одамон маълумоти бозътимод ба даст оварда шавад.

Бо усули расмӣ-ҳуқуқӣ одатҳо ҳамчун меъёри иҷтимоӣ баррасӣ карда мешавад, ки ба танзими муносибатҳои муайяни муомилоти маданӣ равона шудааст.

Бо усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ аҳамияти одатҳо дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии хориҷӣ, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ мавриди омӯзиш қарор дода шуд. Усули таърихию ҳуқуқӣ имкон дод, ки пайдоиш ва ташаккули одатҳо дар муомилоти маданӣ дар марҳалаҳои гуногуни инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистони таърихӣ омӯхта шавад.

Заминаҳои эмпирикӣ. Заминаҳои эмпирикии таҳқиқоти диссертатсиониро муқаррароти ёдгориҳои таърихии одатҳо дар ҳуқуқи маданӣ, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, меъёрҳои Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба одатҳои соҳибкорӣ ва дигар одатҳои ҳуқуқӣ дахл доранд, муқаррароти Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси муҳофизатии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси муҳофизатии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Қонуни ҚТ «Дар бораи арбитражи байналмилалӣ тижоратӣ», Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ», қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, қоидаҳои ИНКОТЕРМС, Принсипҳои УНИДРУА шартномаҳои байналмилалӣ, қоидаҳои ягонаи ПБС ва сарчашмаҳои ғайрирасмӣ кодификатсияи таносуби одатҳои савдои байналмилалӣ, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ташкил медиҳанд.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Навгонии таҳқиқоти дар он зоҳир мегардад, ки ин яке аз аввалин таҳқиқот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, ба масъала ва проблемаҳои одатҳо ва одатҳои ҳуқуқии муомилоти маданӣ бахшида шудааст. Рисолаи мазкур таҳқиқи ҳамаҷаҳафӣ одатҳои муомилоти маданӣ буда, асосан ба муомилоти молу мулкӣ нигаронида шудааст.

Дар диссертатсия хусусиятҳои асосии одатҳои маданӣ муайян карда шуда, роҳҳои ифодаи ҳуқуқи одатӣ тасниф карда шуда, оид ба муносибати одатҳои маданӣ бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ, инчунин бо муқаррароти қонун андешаҳои нав ифода ёфтааст. Оид ба тақмили қонунгузорию ҚТ пешниҳодҳо карда шудааст.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Муқаррароти илмӣ зерин ба ҳимоя пешниҳод карда мешаванд, ки навгонии таҳқиқоти диссертатсиониро ташкил медиҳанд:

1. Мафҳуми ҳуқуқи одатӣ ҳамчун меъёрҳои қонун дар истифодаи мунтазами он аз тарафи шумораи номуайяни иштирокчиёни муомилоти маданӣ ифода карда мешавад.

Ҷамъбасти аломатҳои одатҳои ҳуқуқи маданӣ ба мо имкон медиҳад ба хулоса оем, ки ин меъёрҳои ҳуқуқӣест, ки ба меъёрҳои ахлоқӣ мувофиқат мекунад, ки дар гурӯҳи иҷтимоӣ ё ҷомеа ва дар соҳаи

хаёти инсонӣ ба вучуд омада, дар натиҷаи такрори рафтори дахлдори иштирокчиёни муомилоти маданӣ мавҷудбуда, ки барои онҳо ҳатмӣ ва бо маҷбуркунии иҷтимоӣ таъмингардида мебошад.

2. Муайян карда шудааст, ки одатҳо дар фарқият ба дигар меъёру ҳуқуқҳои иҷтимоӣ шакли хаттиро талаб намекунад, яъне, ифодаи зохирии он - ин қоидаҳои муқаррарии рафтори доираи шахсони номуайян мебошад, ки муносибатҳои ногусастани доранд ва амали иштирокчиёни муомилоти маданиро танзим мекунанд.

3. Диссертант қайд мекунад, ки шакли нонавиштаи одатҳо имкон медиҳад, ки онро аз шартҳои намунавии шартномаҳо ва қоидаҳои ба ҳам шабехе, ки аксаран дар муомилоти маданӣ истифода мешаванд ва танҳо дар шакли хаттӣ дастрасанд, фарқ намоем.

4. Ба ақидаи муаллиф одатҳои муомилоти маданиро аз лиҳози назариявӣ амалӣ ба таври зайл тасниф кардан мумкин аст;

- аз рӯи сабти ҳуччатӣ;
- аз рӯи ҳудуди татбиқнамоӣ ва амалкунӣ;
- аз рӯи шакли ифода дар меъёрҳои ҳуқуқӣ.

Бо ин асосҳо муаллиф қайд мекунад, ки дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми одатҳои муомилоти маданӣ вучуд надорад. Мутобиқи мазмуни мод. 5 ҚМ ҚТ муайян намудани мафҳуми одатҳои муомилоти маданӣ ғайриимкон мебошад. Аз рӯи аломати бақайдгирии онҳо дар ҳуччатҳо муаллиф одатҳои муомилоти маданиро аз одатҳои дар ҳуччат сабтшуда ва сабтнашуда фарқ мекунад. Ба андешаи муаллиф, тасниф намудани одатҳои муомилоти маданиро аз рӯи ба қайд гирифтани онҳо дар ҳуччатҳо зарур аст.

Ба андешаи муҳаққиқ, инчунин таснифи одатҳои муомилоти маданӣ аз рӯи доираи татбиқи онҳо (худуд) ва шакли ифодаи онҳо дар меъёрҳои ҳуқуқӣ муҳим мебошад.

Муаллиф қайд мекунад, ки таснифоти одатҳо имкон медиҳад, ки одатҳо аз рӯи аломатҳои муайян тақсим карда шаванд. Таснифоти одатҳо имкон медиҳад, ки ҳангоми ҳалли баҳсҳои вобаста ба истифодаи одатҳои ҳуқуқии маданӣ ин меъёрҳоро оқилона истифода намуд.

5. Зикр карда мешавад, ки одатҳо муаллифи мушаххас надоранд ва маҳсули фаъолияти коллективӣ мебошанд. Офарандагони ҳуқуқи одатӣ, яъне, одамоне, ки дар ҳудуди муайян зиндагӣ мекунанд ва рафтори онҳо одатҳоеро ташкил медиҳад, ки он бояд ҳамчун субъектҳои муомилоти мадания, ки ба онҳо тааллуқ доранд, баромад кунад.

6. Хулоса карда мешавад, ки шаклҳои ифодаи одатҳо дар мазмуни шартномаҳои тарафҳо ё шартҳои намунавии шартномаҳо ё дар санадҳои судӣ ва ё маҷмуаҳои нашргардидаи дохилидавлатӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ инъикос меёбанд.

7. Исбот шудааст, ки дар қонунгузории маданӣ одат дар ҳолате татбиқ ва эътироф карда мешавад, ки истифодаи он бевосита дар ягон

меъёр ичозат шуда бошад, ки ниҳоят бояд риоя шавад, шакли одатии худро гум карда, ба меъёри қонун табдил меёбад. Дар мавридҳое, ки қонун имконияти абстраксии истифодаи одатро дар муносибатҳои молумулқӣ бе нишон додани меъёрҳои мушаххаси одатҳои ҳуқуқи пешбинӣ кардааст (моддаи 5-и Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон), пешакӣ маълум нест, ки кадом меъёр дар байни дигар қоидаҳо ичозат дода мешавад, ки дар амал пешбинӣ шудаанд.

8. Диссертант ба хулоса омадааст, ки доираи татбиқи одатҳоро бояд дар муомилоти маданӣ васеъ намуд. Инчунин, дар доираи танзими қобили қабул як доираи одатҳои ҳуқуқи маданияро инкишоф додан ба мақсад мувофиқ аст, ки дар он иштирокчиёни муомилоти маданӣ метавонанд қоидаҳои рафторро эҷод намуда, бо иродаи худ қоидаҳои рафторро интихоб намоянд. Қонунгузор дар дигар ҳолатҳо иродаи субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии маданияро маҳдуд намуда, шартҳоеро пешбинӣ менамояд, ки дар он истифодаи одатҳо ичозат дода намешавад.

9. Хулоса мешавад, ки муқаррароти меъёрҳои қисми 2 моддаи 489-и КМ ҚТ дар ҳолатҳое, ки дар шартнома истинод ба шартҳои намунавӣ пешбинӣ нашуда бошад, чунин шартҳои намунавӣ нисбат ба муносибатҳои тарафҳо ба сифати одатҳои муомилоти қорӣ татбиқ карда мешаванд, агар онҳо ба талаботҳои муқаррарнамудаи мод. 5 ва қ. 6 моддаи 483 Кодекси мазкур мувофиқат кунанд, таҷдиди назар шавад.

Моҳияти усули ичозатдиҳӣ дар муомилоти маданӣ ва ихтилофоти байни интизориҳои субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ ва зарурати дарки онҳо бартарии меъёри диспозитивиро нисбат ба одатҳо намедихад. Дар низоми танзими аҳдҳо дар муомилоти маданӣ нисбат ба меъёри диспозитивӣ муайян намудани ҷойи одатҳо қобили қабул дониста мешавад.

10. Асоснок карда мешавад, ки уҳдадории исботи мавҷудияти одатҳо уҳдадории шахси манфиатдор мебошад. Далели мавҷудияти меъёрҳои ҳуқуқи одатӣ метавонад истисно бошад. Ба хулосае омадан мумкин аст, ки дар ин гуна мавридҳо бори гарони исботи мавҷудият ва мазмуни одатҳо ба зиммаи шахсе воғузур мешавад, ки ба манфиати ӯ дахл дорад. Ишора накардан ба аломатҳои меъёрҳои одатӣ ҳангоми татбиқи он дар замон, макон ва доираи муайяни шахсон барои фарқ кардани он аз дигар меъёрҳои иҷтимоӣ душворҳои муайянеро ба вуҷуд меорад.

11. Диссертант ба хулоса омадааст, ки кодификатсияи ғайрирасмӣ амалияи савдои байналмилалӣ мавҷуд аст ва он метавонад дар тафсири амалияи савдои байналмилалӣ барои ҳуқуқтатбиқкунӣ якхела шомил карда шавад ё метавонад усули инъикоси таҷрибаи тичорати байналмилалиро тавассути ҷамъбаस्तкунӣ ва ҳуҷҷатгузорӣ,

инчунин барои эътирофи он аз ҷониби ҷомеаи байналмилалӣ савдо истифода шавад.

12. Муаллиф қайд мекунад, ки одатҳои савдои байналмилалӣ дар раванди ҳуқуқатбиққунӣ вазифаи танзими меъёри муносибатҳои тичорати наздисарҳадӣ ва пур кардани холигиҳои шартномаҳои байналмилалӣ, инчунин муайян намудани ҳуқуқҳои дар соҳаҳои алоҳидаи савдо татбиқшавандаро иҷро мекунанд.

13. Хулоса кардан мумкин аст, ки тартиби иҷозатдиҳӣ дар низоми гуногуни ҳуқуқӣ ба таври мухталиф ҳаллу фасл карда мешаванд. Агар дар низоми ҳуқуқии англосаксонӣ иҷозати одатҳо нисбатан зиёдтар ба назр расад, ба монандӣ иҷозат аз ҷониби давлат бо қабули қонунҳо ва санадҳои судии дахлдор. Дар низоми ҳуқуқии романиву олмонӣ бошад, танҳо як ҳолати иҷозати истифодаи одатҳо муайян карда шудааст, ки он бо ду тартиб пешбинӣ гардидааст. Яқум, иҷозат додани истифодаи одатҳо дар умум бо муайян кардани аломатҳои ба он хос. Дуюм, бо роҳи истинод овардан дар қонунгузорӣ барои истифодаи одатҳо дар танзими муносибатҳои мушаххаси ҳуқуқи маданӣ. Агар дар ҳолати дуюм одате истифода шавад, ки ба талаботи яқуми иҷозатдиҳии одатҳо мутобиқ набошад, пас одатҳои тартиби дуюм амал намекунад, зеро дорои ҳамаи аломатҳои ба одатҳои хосбуда намебошанд.

Аз рӯйи натиҷаҳои таҳқиқот ба қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйироту иловаҳо пешниҳод карда шуданд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Дар рисолаи мазкур бори аввал масъалаҳои одатҳо дар муомилоти маданӣ ба таври муфассал таҳлил ва таҳқиқ карда шудаанд. Хулоса ва тавсияҳое, ки дар натиҷаи таҳқиқоти илмӣ ба даст оварда шудаанд, дар таҳқиқоти минбаъдаи масъалаҳои истифодаи одатҳо дар муомилоти маданӣ истифода бурда мешаванд. Хулоса ва тавсияҳое, ки дар рисола баён шудаанд, ба ташаққул ва рушди институти одатҳо дар ҚТ равона шудаанд.

Тавсияҳо ва пешниҳодҳои дар таҳқиқот аз ҷониби диссертант манзургардида оид ба баланд бардоштани нақши ҳуқуқии одатӣ, танзим ва ҳалли муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ метавонанд дар қонунгузорӣ ва амалия истифода шаванд. Инчунин мавод, хулоса ва тавсияҳои дар диссертатсия овардашуда метавонанд дар таълими назарияи давлат ва ҳуқуқ, ҳуқуқи маданӣ, ҳуқуқи мурофиавии маданӣ ва иқтисодӣ, инчунин дар муассисаҳои усулҳои алтернативии ҳалли баҳсҳо, аз қабилӣ судҳои ҳақамӣ ва муҳокимаи арбитражӣ, ҳангоми навиштани рисолаҳо, монографияҳо ва дастурҳои илмӣ, дипломӣ, магистрӣ, корҳои курсӣ оид ба мавзӯи зикршуда истифода шаванд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот ба таҳлили объективона ва ҳамаҷонибаи таҳқиқоти

назариявию амалӣ, ки бо паҳлӯҳои гуногуни одатҳо дар муомилоти маданӣ, таҳлили натиҷаҳо ва ҳулосаҳои дар илм қабулгардида, муайян намудани он, таҳияи афқору тавсияҳои назариявию амалии муҳаққиқ, навоари илмӣ ва тавсияҳо, таҳлили қонунгузори миллий ва қонунгузори давлатҳои хориҷӣ дар соҳаи одатҳо дар муомилоти маданӣ алоқаманд аст, асос меёбад.

Мутобикати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзу ба музмуни таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси 12.00.03 – Ҳуқуқи граждани; ҳуқуқи соҳибқорӣ; ҳуқуқи оилавӣ, ҳуқуқи хусусии байналмилалӣ, ки Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ кардааст, мутобик мебошад.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллифи рисола бо сатҳи нафгонии илмии диссертатсионӣ, нуктаҳои илмии барои ҳимоя пешниҳодшуда, мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар семинарҳои назариявӣ ва конференсияҳои илмӣ, инчунин дар таҳияи лоиҳаи тағйиру иловаҳо ба санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ тасдиқ карда мешавад. Дар баробари ин, услуби навиштан, ҳалли масъалаҳо ва услуби рисола саҳми шахсии муаллифи рисоларо инъикос мекунад.

Дар рафти таҳқиқот дар рисола чунин ақида ташаккул ёфтааст, ки одатҳои ҳуқуқӣ дар муомилоти ҳуқуқи маданӣ маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки дар соҳаи муайяни фаъолияти инсон, гурӯҳи иҷтимоӣ ё ҷойе, ки дар натиҷаи тақдори якҷандқаратаи шаклҳои муайяни рафтор хусусияти ҳатмӣ пайдо намуда, бояд бо маҷбуркунии оммавӣ ва барои танзими муносибатҳои мушаххаси ҳуқуқии маданӣ тибқи иҷозат ва тартиби муқаррарнамудаи давлат истифода мешаванд.

Дарки муқамал дар бораи хусусиятҳои таъбиқи одатҳои ҳуқуқӣ дар танзими муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ саҳмгузори ба рушди ҳуқуқҳои маданӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Дар рисола як қатор муқаррароти назариявӣ, ҳулосаҳо ва тавсияҳо оид ба тақмили қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия шудааст.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Қори диссертатсионӣ дар шӯбаи ҳуқуқи хусусии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон омода ва мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Ҷанбаҳои гуногуни таҳқиқоти диссертатсионӣ дар баромадҳои муаллиф дар қонфронсҳои илмию амалӣ инъикос ёфтааст:

– Конференсияи илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Нақши ваҳдати миллий дар рушди давлатдорӣ ва рушди қонунгузори дар ҷумҳурӣ». - маъруза дар мавзӯи: «Одатҳои муомилоти маданӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». ш. Душанбе, 2018;

– Конференсияи VII байналмилалӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Низомии миллии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва кишварҳои ИДМ:

тахлили тамоюл ва дурнамои рушд», бахшида ба 25-солагии Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - маъруза дар мавзуи «Нақши одатҳо дар танзими муносибатҳои молумулқӣ». ш. Душанбе, 2020;

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ бахшида ба 25-умин солгарди Ваҳдати миллий дар мавзуи «Самаранокҳои фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ ҳамчун омили таҳкими тартиботи ҳуқуқӣ». – маъруза дар мавзуи “Масъалаҳои назариявии татбиқӣ одатҳо ҳангоми танзими муносибатҳои граждани”, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, ш. Душанбе, 2022;

– Конференсияи III -юми байналмилалӣ илмию амалӣ дар мавзуи “Ҳуқуқ ва иқтисод: масъалаҳои мубрами ҳуқуқи иқтисодӣ ва амнияти иттилоотӣ”. – маъруза дар мавзуи: «Проблемаҳои маданӣ-ҳуқуқии таносуби одатҳо бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ дар танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ». ш. Душанбе, 2023.

– Конференсияи II-юми илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзуи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» бахшида ба рӯзи илми тоҷик дар Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон». – маъруза дар мавзуи: «Нақши одатҳои муомилоти маданӣ дар танзими муносибатҳои байналмилалӣ савдой». ш. Душанбе, 2023.

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзуи «Ҳифзи Истиқлоли давлатӣ дар раванди таҳдидҳои ҷаҳони муосир: асосҳои ҳуқуқи миллий ва байналмилалӣ»: – маъруза дар мавзуи: «Татбиқи одатҳо ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ дар танзими муносибатҳои маданӣ». Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе, 2024;

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ дар мавзуи «Истиқлолияти давлатӣ – заминаи таҳкими давлати ҳуқуқбунёд», – маъруза дар мавзуи: «Аҳамияти амалишавии одатҳо дар таҳкими маърифати ҳуқуқӣ», Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, ш. Душанбе, 2024.

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Натиҷаҳо доир ба мавзуи рисола, мафҳум ва моҳияти он дар 5 васоити таълимӣ, 18 мақолаҳои илмӣ инъикос гардидааст, ки 7-тои онҳо дар маҷаллаҳои аз ҷониби Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсиядодашуда ва 11-тоаш дар нашрияҳои дигар ба таъб расидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми рисола. Диссертатсия аз муқаддима, се боб ва ҳашт зербоб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат аст. Ҳаҷми умумии рисола 189 саҳифаро ташкил медиҳад.

МАЗМУНИ ФИШУРДАИ ТАҲҚИҚОТИ ИЛМӢ

Дар муқаддимаи таҳқиқот аз ҷониби муаллиф мубрами таҳқиқот, дараҷаи таҳқиқи кори илмӣ, объект, мақсад ва вазифаҳои диссертатсия, асосҳои назариявӣ ва методологии мавзӯ, заминаҳои эмпирикии мавзуи илмӣ, навгонӣ ва нуктаҳои ба ҷимоя пешниҳодшаванда, аҳаммияти назариявӣ ва татбиқи амалии рисола, дараҷаи эътимоднокии натиҷаҳо, тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия ва ғайраҳо дода шудааст.

Боби якуми рисола «**Табиати ҳуқукии одатҳо дар муомилоти маданӣ**» аз чор зербоб иборат аст.

Дар зербоби якуми боби якум «**Таҳаввулоти одатҳо дар муомилоти маданӣ**», муаллифи рисола бо назардошти адабиёти илмӣ ва ҳуқуқи маданӣ омӯхтани табиат, мафҳум ва моҳияти одатҳоро дар муносибатҳои маданӣ бе таҳлили пайдоиши он ғайриимкон медонад. Ӯ қайд мекунад, ки одатҳо ҳамчун қадимтарин сарчашмаи ҳуқуқ эътироф шудаанд. Дар аввал инсон на танҳо ба сохтани ашёи олами моддӣ, балки ба ҷамъ овардани арзишҳои маънавӣ низ тавачҷӯх дошт. Инсон бо гузаштан ба шакли ҳамзистӣ дар ҷомеа ва даст кашидан аз қонунҳои табиат зарурати эҷоди қоидаҳои сунъӣ барои танзими муносибатҳои байни худ ва яхела дар дохили ҷомеа ва берун аз онро пайдо кард. Аз ин рӯ, бояд амалҳои муайяне андешида шаванд, ки ба ин вобастаанд. Одатҳо инсонро ба дастгирии манфиати умум водор месозад, ки дар ташаккул ва мавҷудияти инсоният ҳамчун мавҷудоти табиӣ қадами муҳим арзёбӣ мешавад.

Ба андешаи муаллиф, қадимтарин қоидаҳои рафтори инсон, яъне муносибати онҳо бо ҳамдигар одатҳо мебошанд.

Дар байни онҳо оддитарин қоидаи «табу» (мамнуъ) буд ва истилҳои «табу» дар давраи полинезия пайдо шуда, дар ҷамъияти ибтидоӣ низоми қоидаҳои манъкунандае буд, ки вайрон кардани он бо таҳдиди ҷазо аз тарафи қувваҳои ғавқулода манъ карда мешуд. Олимон заминаи таърихи падидаи «меъёрҳои манъкунанда»-ро таҳқиқ намуда, ба чунин хулосаи асоснок омаданд, ки «меъёрҳои манъкунанда» ҳангоми ташаккули ҷамъияти пешаздавлатӣ ба вучуд омадаанд ва ба ақидаи муҳаққиқони ҷамъияти табиӣ (ҷамъияти пешаздавлатӣ), онҳо метавонанд меъёрҳо, аҳаммиятҳо ва арзишҳои дошта бошанд, ки дар дохили ҳар як намояндаи онҳо ҷойгиранд ва манфиатҳои аъзои ҷамъиятро дар маҷму ифода мекунанд (Ромашов Р.А., Сорокин П.А.).

Диссертант ба чунин хулоса омадааст, ки одатҳои «табу» (мамнуъ) бештар ба ғариза алоқамандӣ доранд ва аз ин рӯ мардум онҳоро аз қонунҳои қадим то имрӯз бидуни дарки моҳияти он амалӣ мекунанд. Одатҳои муҳимтарин қанбаҳои ҳаёти мардум, ҳатто тақсими таомро дар байни аъзои ҷомеа танзим намуда, муҳимтарин чиз – мавҷудияти ҷомеаро таъмин мекард. Одатҳои қолабҳои рафтор, яъне анъанаҳоеро

муқаррар кардаанд, ки мувофиқи онҳо шахс бе таҳлили дигар роҳҳои имконпазирӣ ҳалли масъала амал мекунад ва онҳо ченаки мансубияти шахс ба гурӯҳ ва ҷомеаи муайян мебошанд.

Одатҳои ҳуқуқии тоҷикони кӯҳистонро омӯхта, муаллиф тавачҷухро ба як падидаи ҳамшабех, ки аз ҷониби тоҷикони кӯҳистонӣ ҳамчун номи умумии одати мардумӣ, ки решаҳои арабӣ доранд ва дар кишварҳои мусалмонӣ истифода мешуданд, ҷалб кардааст. Кӯҳистониён ин одатро ба забони модарии худ, аз ҷумла чеченҳо одатҳои ҳуқуқии худро «*edil*» ва осетинҳо бошад «*ardau*» меномиданд ва ардуи ислоҳии осетинӣ ба истилоҳи лотинии *ordo* ва истилоҳи фаронсавии *l'ordre* ё истилоҳи русии қадима *row* монанд аст, маънои ҳукмронӣ, решаҳои ориёӣ дошт ва ба гуфтаи ёдгориҳои қадимаи рус, «қатор» маънои «одат»-ро дорад. Ба андешаи олимон, истилоҳи «одат»-ро тоҷикони кӯҳистонӣ ба маънои гуногун истифода мебаранд ва вожаи «бадат» калимаи арабӣ буда, ба маънои «одат» мебошад (Тоҳиров Ф.Т.). Муаллиф таъкид мекунад, ки маънои ҳуқуқии он муҳимтар аст ва мафҳумҳои «одат» ва «ҳуқуқи одатӣ» ҳаммаъно нестанд. Мафҳуми «одат» аз истилоҳи «ҳуқуқи одатӣ» васеътар аст.

Муаллиф қайд мекунад, ки то ба даст овардани истиқлолият дар ҳудуди ҚТ меъёрҳои одатӣ татбиқ карда намешуданд. Ҳоло, сарфи назар аз тамоюли қонунгузорӣ, таъмини одатҳо нақши худро ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ гум накардаанд. Дар аксари кишварҳо одатҳои ҳуқуқӣ дар танзими муносибатҳои соҳибкорӣ ва тичоратӣ васеъ истифода мешаванд.

Зербоби дуҷуми боби аввал «**Мафҳуми одатҳо дар муомилоти маданӣ**» ном дошта, дар он назари олимон дар давраҳои гуногун таҳқиқ ва арзёбӣ карда мешавад.

Дар натиҷаи омӯзиш ва арзёбии афкори олимон ва асноди таърихӣ муаллиф қайд мекунад, ки одатҳо дар муомилоти маданӣ меъёрҳои ҳуқуқие мебошанд, ки ба меъёрҳои ахлоқӣ дар як соҳаи муайяни фаъолияти ҳаёти инсонӣ, гурӯҳҳои дигари иҷтимоӣ ё ҷойҳои мувофиқат мекунанд, ки дар натиҷаи такрори якҷандкаратаи рафтор, ташаккул ёфта, барои субъектҳои муомилоти маданӣ ҳатмӣ буда, бо механизми маҷбурии иҷтимоӣ муқаррар карда шудааст ва барои танзими муносибатҳои муайяни иҷтимоӣ аз рӯи иҷозат ва муқарраркардаи давлат асос мебошад. Ба ақидаи муаллиф, одатҳо дар сурате сарчашмаи ҳуқуқ шуда метавонанд, ки агар онҳо ба шартҳои зерин ҷавобгӯ бошанд: а) вай бояд зарурати ҳуқуқӣ дошта бошад, зеро ягон зарурати дигар ҳуқуқро ба вучуд оварда наметавонад; б) зарурати ҳуқуқӣ бояд дар амал такроран ба миён ояд ва дар муддати муайян рӯи карда шавад; в) зарурати ҳуқуқӣ бояд ҳамеша дар як шакл ифода ёбад, вагарна пайдоиши одатҳо имконнопазир аст; г) одатҳо бояд ба меъёрҳои ахлоқ мутобиқат намояд.

Муаллиф муайян намудааст, ки мафҳуми одатҳои муомилоти қорӣ, ки дар моддаи 5-и ҚМ ҚТ оварда шудааст, муқаррароти ҳеле васеъро дар бар мегирад, ки «қоидаҳои рафторро, ки дар ҳама гуна соҳаи фаъолияти соҳибқорӣ васеъ истифода мешаванд». Бо дарназардошти он ки меъёрҳои одатҳои ҳуқуқӣ хусусияти инфиродӣ доранд, пас аз моддаи 5 муайян кардани доираи истилоҳи «ба таври васеъ истифодашаванда» имконнопазир аст. Бинобар ин, ӯ пешниҳод мекунад, ки мафҳуми одатҳои муомилоти қорӣ мувофиқи мафҳуми ҳуқуқи одатӣ дар боло зикршуда муайян карда шавад. Илова бар ин, ба андешаи муаллиф, моддаи 5-и ҚМ ҚТ наметавонад танҳо одатҳои муомилоти қориро пешбинӣ намояд, зеро мафҳуми одатҳо низ дар мавзуи танзими ҳуқуқи маданӣ оварда шудааст.

Бинобар ин, муаллиф пешниҳод менамояд, ки ном ва мазмуни моддаи 5-и ҚМ ҚТ ба «Одатҳои ҳуқуқӣ дар муомилоти маданӣ» иваз карда шавад. Ба андешаи муаллиф, агар моддаи 5-и ҚМ ҚТ ҳамин тавр ифода ёфта бошад, он гоҳ дар танзими муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ на танҳо дар одатҳои муомилоти қорӣ, балки дар дигар одатҳои муомилоти ҳуқуқи маданӣ низ истифода бурдан мумкин аст.

Зербоби сеюми боби якум «**Таносуби одатҳо бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ**» ном дорад, ки дар он масъалаҳои робитаи одатҳо бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла анъанаҳо мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор дода шудааст.

Муаллиф дар натиҷаи омӯзиши афкори олимони гуногун ба ҳулосае меояд, ки дар назарияи ҳуқуқ оид ба таносуби одатҳо ва анъанаҳо ҳамчун воситаи танзими иҷтимоӣ ақидаи ягона мавҷуд нест (Суханов И.В., Сагидов А.М., Гофман А.Б. ва дигарон). Муаллиф ба мавқеи олимони номбурда, ки таносуби зерини одатҳо ва анъанаро таъкид мекунад, дастгири менамояд: якум, дар гуногунии намудҳои онҳо; дуюм, дар умумияти онҳо; сеюм, бо хусусиятҳои фарқкунандаи худ.

Бо ин асосҳо диссертант чунин мешуморад, ки байни одатҳо ва анъанаҳо се намуди таносуби мутақобила мавҷуд аст:

1) Муаллиф бар ин назар аст, ки одатҳо дар фарқият аз анъанаҳо қоидаҳои рафторро дар лаҳзаҳои мушаххаси фаъолияти ҳаёти муайян намуда, ба хусусиятҳои равонии инсон аҳаммият намедихад.

2) Ба ақидаи муаллиф, тафовут дар одатҳо ва анъанаҳо на дар тафаккури онҳо, балки дар хусусиятҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки механизми таъмини устуворӣ ва такрорӣ онҳост, ифода меёбад.

3) Одатҳо ва анъанаҳо бо таъсири маънавии худ ба одамон низ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Муаллиф инчунин таъкид мекунад, ки одатҳо қоидаҳои истифодаи такрорӣ рафторро ташкил медиҳад, анъанаҳо бошад, ҳислати мураккаби амалӣ муайян мебошанд.

Аз ин рӯ, муаллиф қайд мекунад, ки анъана дар фарқият аз одатҳо воситаи ташаккул ва интиқоли сифатҳои равонӣ мебошанд, ки барои мавҷудияти муътадилӣ муносибатҳои мураккаби иҷтимоӣ заруранд.

Зербоби чоруми боби якум «**Таснифи одатҳои муомилоти маданӣ**» ном дорад, ки дар он намудҳои таснифоти одатҳои муомилоти маданӣ мавриди таҳлил қарор дода шудааст.

Одатҳои муомилоти маданиро вобаста ба намудҳои онҳо ба таври зайл тасниф кардан мумкин аст;

- дар ҳуччат пешбинигардида;
- аз рӯи ҳудуди татбиқнамоӣ;
- аз рӯи шакли ифода дар меъёрҳои ҳуқуқӣ.

Бо ин асосҳо муаллиф қайд мекунад, ки дар қонунгузориҳои Қумҳурии Тоҷикистон мафҳуми одатҳои муомилоти қонунӣ вҷуд надорад. Мутобиқи мазмуни мод. 5 ҚМ ҚТ муайян намудани мафҳуми одатҳои муомилоти маданӣ ғайриимкон мебошад. Аз рӯи аломати бақайдгирии онҳо дар ҳуччатҳо муаллиф одатҳои муомилоти маданиро аз одатҳои дар ҳуччат сабтшуда ва сабтнашуда фарқ мекунад.

Ба андешаи муаллиф, тасниф намудани одатҳои муомилоти маданиро аз рӯи ба қайд гирифтани онҳо дар ҳуччатҳо зарур аст.

Ба андешаи муҳаққиқ, инчунин таснифи одатҳои муомилоти маданӣ аз рӯи доираи татбиқи онҳо (ҳудуд) ва шакли ифодаи онҳо дар меъёрҳои ҳуқуқӣ муҳим мебошад.

Муаллиф қайд мекунад, ки таснифоти одатҳои имкон медиҳад, ки одатҳо аз рӯи аломатҳои муайян тақсим карда шаванд. Таснифоти одатҳои имкон медиҳад, ки ҳангоми ҳалли баҳсҳои вобаста ба истифодаи одатҳои ҳуқуқии маданӣ ин меъёрҳоро оқилона истифода намуд.

Боби дууми диссертатсия «**Истифода ва иҷозат додани одатҳои муомилоти маданӣ**» аз ду зербоби иборат аст.

Зербоби якуми боби дуум «**Шаклҳои таҷассум ва татбиқи одатҳои муомилоти маданӣ**» ном дорад, ки ба истифода ва шаклҳои ифодаи одатҳои бахшида шудааст. Муаллиф қайд мекунад, ки якҷанд шаклҳои ифодаи ҳуқуқи одатиро пешбинӣ намудан зарур аст. Якум, дар шартнома ё созишномаи байни тарафҳои муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ дар шакли зарбулмасал ё мақол, шарҳ ва ҳуҷҷаҳ, ки дар суд оид ба одатҳои маҳаллӣ дода шудаанд, ин ишора ба деҳқонони қуҳансол дар ҷавоби дархосте, ки дар намуди баъзе муҳаққиқон ё комиссияи алоҳидае, ки бо омӯзиши одатҳои маҳаллӣ машғуланд, тафсил ва қайдҳои сайёҳон ва монанди инҳо мебошад.

Ҳамчунин, ба гурӯҳи якуми воситаҳои ифодаи ҳуқуқи одатӣ Маҷмуаи одатҳои ва қоидаҳо, масалан, Маҷмуаи қоидаҳо дар ҳуқуқи хусусии байналмилалӣ дохил мешаванд.

Дуюм, воситаи ифодаи судии ҳуқуқи одатӣ. Воситаи судӣ бо роҳҳои гуногун аз мансубияти давлат ба оилаҳои алоҳидаи ҳуқуқӣ амалӣ карда мешаванд (ҳуқуқии романо-олмонӣ ва ҳуқуқии англосаксонӣ), ки вобаста ба ин ҳалномаҳои судӣ эътироф намешаванд ва амсоли судӣ сарчашмаи ҳуқуқ эътироф мешавад.

Дар низоми ҳуқуқии ҚТ амсоли судӣ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ эътироф карда намешавад, гарчанде ки дар таърих тамоюли он дар самти низоми ҳуқуқии романо-олмонӣ қарор дорад.

Муаллиф қайд мекунад, ки ҳангоми баррасии парвандаҳо бо иштироки унсунӣ хориҷӣ аз рӯи амалияи судии мавҷуда, зарурати уҳдадорӣ исботи мавҷудияти одатҳо ба тарафҳо воғузур карда шудааст. Масалан, дар қ. 3 мод. 43 Қонуни ҚТ «Дар бораи АБТ», арбитраж мутобиқи шартҳои шартнома ва бо назардошти одатҳои тиҷоратӣ, ки нисбати ҳамин аҳд татбиқ мешаванд, ҳалнома қабул менамояд.

Муаллиф қайд мекунад, ки бо ворид намудани тағйири иловаҳо ба КМИ Ҷумҳурии Тоҷикистон ва КММ Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷрибаи истифодаи одатҳои муомилоти қорӣ ва дигар одатҳои ҳуқуқӣ нисбат ба муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ татбиқшаванда андӯхта шудааст. Ҳоло дар қарорҳои судӣ асосан ба моддаҳои Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон истинод карда мешавад, ки истифодаи одатҳои муомилоти қориро иҷозат медиҳанд. Аммо метавон мисоли истифодаи қонунгузорию рекламарию, ки одатҳои муомилоти қориро инъикос мекунад, овардан мумкин аст.

Зербоби дуҷуми боби дуҷум «**Проблемаҳои иҷозат додани одатҳо дар муомилоти маданӣ**» ном дошта, тартиби ҳалли одатҳоро дар муомилоти маданӣ баррасӣ менамояд. Муаллиф таъкид кардааст, ки дар Тоҷикистон танзими одатҳои ҳуқуқӣ дар даврони шӯравӣ мавқеи худро аз даст додааст, аммо пас аз ба даст овардани истиқлолият ва бо тасвиби кодексҳои маданӣ ва оилавӣ ва дигар қонунҳо меъёрҳои одатҳо ба эътибор гирифта мешаванд.

Дар мавриди мақбул будани одатҳо дар ҳуқуқ, муаллиф чаҳор нуқтаро таъкид мекунад: а) иҷозатдиҳӣ ҳамчун муқаррарқунии давлатӣ; б) иҷозатдиҳӣ ҳамчун эътирофномаи давлатӣ; в) иҷозатдиҳӣ ҳамчун воситаи таъмини одатҳо тавассути маҷбурқунии давлатӣ; г) иҷозатдиҳӣ ҳамчун воситаи мустаҳкамқунии давлатии одатҳо.

Ҳамин тавр, ҳамаи усулҳои дар боло зикршудаи иҷозат гардидани одатҳо, ҳатто одатҳои байналмилалӣ аз ҷониби давлатҳо дар таҷриба истифода мешаванд. Яке аз намудҳои иҷозатномаҳое, ки ба қонунгузорӣ асос ёфтаанд, мазмуни м. 5-и КМ ҚТ «Одатҳои муомилоти қорӣ», ки инҳоро пешбинӣ менамояд:

«1. Одатҳои муомилоти қорӣ, сарфи назар аз сабти онҳо дар ягон ҳуҷжат, қоидаи рафтори дар қонунгузорӣ пешбининашудае

этироф мегардад, ки дар ягон соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ ба вучуд омада, васеъ истифода мешавад. 2. Одатҳои муомилоти қорӣ, ки хилофи муқаррароти санади қонунгузорӣ ё шартномаи барои иштирокдорони муносибати дахлдор ҳатмӣ мебошанд, татбиқ намешаванд». Дар мод. 20-и ҚМ ҚТ «Номи шахси воқеӣ» низ чунин муқарраротро дар бар мегирад: «1. Шахси воқеӣ ҳуқуқу уҳдадорихоро бо номи худ ба даст меорад ва амалӣ менамояд. Тахти мафҳуми номи шахси воқеӣ насаб, ном ва агар бошад, номи падар фаҳмида мешавад, агар дар қонунгузорӣ тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад».

Бояд қайд кард, ки иҷозатдиҳӣ аз рӯи қонун одатан ба ду зергурӯҳ тақсим мешавад. Яқум, иҷозати мустақим дар асоси қонунгузорӣ. Дар чунин ҳолат, агар дар Конститутсия ё дигар қонунҳо ишора ба меъёри одатҳо мавҷуд бошад ё агар дар қонунгузорӣ дар соҳаҳои алоҳидаи ҳуқуқ истифодабарии одатҳо пешбинӣ шуда бошад. Зергурӯҳи дуюм – иҷозати бавосита дар қонун танҳо дар ҳолати истинод бевосита ба меъёри мушаххаси санади меъёрии ҳуқуқӣ, ки татбиқи ҳуқуқи одатиро муайян менамояд, пайдо мешавад.

Яке аз шакли дигари иҷозати давлатии одатҳо ҳуқуқтатбиқкунӣ мебошад. Дар баъе ҳолатҳо, судҳо ҳангоми баррасии баҳсҳои алоҳидаи байни шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ аз меъёрҳои одатӣ истифода мекунанд. Иҷозати одатҳо дар Тоҷикистони муосир дар чараёни амалияи судӣ ва иқтисодӣ имконпазир доништа мешавад, агар қарорҳои Суди конститусионӣ, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун сарчашмаҳои ҳуқуқии эътибори ҳатмӣ этироф карда шаванд.

Муаллиф бо дарназардошти гуфтаҳои боло, субъектҳои иҷозати муқаррариро ба давлат тавассути ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва судӣ, ба тарафҳои шартнома ва дигар ташкилотҳо ҷудо мекунад.

Боби сеюми диссертатсия «**Мафҳум ва моҳияти одатҳо дар муомилоти маданияи байналмилалӣ**» аз ду зербоб иборат аст. Зербоби якуми боби 3 «**Одатҳои муомилоти қорӣ ҳамчун як намуди муносибатҳо дар муомилоти байналмилалии мадания**» ном дошта, ба рушди одатҳо дар савдои байналмилалӣ баҳшида шудааст. Муаллиф қайд мекунад, ки ҳангоми таҳлили ҳуқуқи хусусии байналмилалӣ мафҳуми «ҳуқуқи татбиқшаванда» ба назар гирифта мешавад, ки он ба худ ҳуқуқҳои давлати мушаххас ва ҳуқуқи танзими муносибатҳои шартномавӣ, инчунин таҷрибаи савдои байналмилалиро дар бар мегирад, инчунин, як қоидаи рафтори саривактӣ ва зарурӣ мебошад.

Муҳаққиқ қайд мекунад, ки м. VII Конвенсияи Женева оид ба АБТ пешбинӣ мекунад, ки тарафҳо метавонанд бо салоҳдиди худ ва мувофиқи созиши мутақобила ҳуқуқеро муайян кунанд, ки арбитраж барои ҳалли баҳс дар муносибатҳои тичорати байналмилалӣ татбиқ

намојад. Агар ҳуқуқи татбиқшаванда аз ҷониби тарафҳо муайян нагардида бошад, арбитраж қоидаҳои муайяни коллизии татбиқ мекунад. Арбитраж метавонад ҳамеша шартҳои шартнома ва одатҳои муомилоти маданияро истифода баранд. Масалан, мувофиқи мод. 43 Қонуни ҚТ «Дар бораи АБТ»: «1) Арбитраж бахсро мувофиқи меъёрҳои баррасӣ менамојад, ки тарафҳо ба сифати ҳуқуқи татбиқшаванда нисбати моҳияти бахс интиҳоб намудаанд. Ҳама гуна нишондод ба ҳуқуқ ё низоми ҳуқуқи ягон давлат бояд на ҳавола ба меъёрҳои коллизии он, балки бевосита ҳамчун ҳавола ба ҳуқуқи модии ҳамон давлат маънидод карда шавад. 2) Ҳангоми набудани ягон нишондоди тарафҳо арбитраж ҳуқуқро татбиқ менамојад, ки мутобиқи меъёрҳои коллизии муайян шудааст ва онро татбиқшаванда меҳисобад. 3) Дар ҳамаи ҳолатҳо арбитраж мутобиқи шартҳои шартнома ва бо назардошти одатҳои тичоратие, ки нисбати ҳамин аҳд татбиқ мешаванд, ҳалнома қабул менамојад.»

Муайян карда шудааст, ки муқаррароти м. VII Конвенсияи Женева оид ба арбитражи савдои байналмилалӣ, м. 43 Қонуни ҚТ «Дар бораи АБТ» ва м. 28 Қонуни намунавии ЮНСИТРАЛ дар бораи АБТ ягона ҳолат барои татбиқи одатҳо дар савдои байналмилалӣ нисбат ба шартҳои шартнома намебошад.

Дастурҳои арбитражиро омӯхта, муаллиф баррасии татбиқи одатҳоро дар ҳолатҳои, ки агар: - талаботи татбиқи одатҳо муқаррар шудааст; - талаботи татбиқи одатҳо муқаррар нагардидааст ва дастури одатҳои тичоратиро маҳдуд намекунад. Дар натиҷа, қариб ҳамаи қоидаҳои арбитражи ҳангоми қабули қарорҳо аз ҷониби суд одатҳои савдои байналмилалиро ба назар мегирад.

Чунин мавқеъ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки одатҳо дар савдои байналмилалӣ тибқи қонун эътибори ҳуқуқӣ дошта, ба танзими шартномаҳои байналмилалӣ ва сарчашмаҳои расмӣ ҳуқуқ гузаштани одатҳо вучуд доранд.

Зербоби дуюми боби сеюм «**Табиати ҳуқуқи одатҳои муомилоти мадания дар муносибатҳои байналмилалӣ савдоӣ**» ном дошта, ба расмиёти муносибатҳои савдои байналмилалӣ бахшида шудааст. Муаллиф дар асоси таҳлили амалияи табиати одатҳо дар савдои байналмилалӣ ду мафҳуми зухуроти баррасишавандаро муайян мекунад:

Мафҳуми аввал, мафҳуми анъанавӣ одатҳо, ки онро Богуславский М.М., Дмитриева Г.К., Зевков В.П., Зикин И.С., Нешатаева Т.Н., Лунс Л.А., Рамзайцев Д.Ф. ва дигарон додаанд; Гуруҳи дуюми олимони Розенберг М.Г., Вилкова Н.Г., Мусин В.А. мафҳуми одатҳоро дар муомилоти маданияи байналмилалӣ намода, танҳо бо истифода аз мисолҳои амалияи байналмилалӣ хусусиятҳои одатҳоро номбар намудаанд. Шекин Е.А., Канашевский В.А., Ерпилева Н.Ю.

накши махсуси одатхоро дар муносибатҳои савдои байналмилалӣ нишон додаанд.

Бо дарназардошти мақоми бартаридоштаи савдои Ганза, муҳаққиқ таҷрибаҳои густурдаи савдои шаҳрҳои Итолиёро мисол меорад ва илова мекунад, ки шаҳр "мехоҳад, ки ҳама амалияҳои савдоӣ ё одатхоро дар муносибатҳои савдои байналмилалӣ худ барои ҳамаи тарафҳои шартнома ҳатмӣ донад", ба ҷои он ӯ ба Англия омад, ки ин боиси «англисикунӣ»-и одатҳои савдои байналмилалӣ гардид.

ХУЛОСА

Аз ин рӯ, муаллиф дар натиҷаи гузаронидани таҳқиқоти диссертатсионӣ ба хулосабарориҳо ва пешниҳодҳои зерин омадааст:

1) мафҳуми одатҳо дар муомилоти маданӣ ҳамчун меъёрҳои ҳуқуқие эътироф карда мешавад, ки қонун онро муқаррар накардааст, ки дар соҳаи муайяни фаъолият дар натиҷаи такрори якчандқарата ва яхелаи шаклҳои муайяни рафтор ташаккул ёфтааст. Ҷамъовариҳои аломатҳои одатҳои ҳуқуқи маданӣ ба мо имкон медиҳад эътироф намоем, ки ин маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки ба меъёрҳои ахлоқӣ мувофиқат мекунад, ки дар соҳаи муайяни фаъолияти инсонӣ, гурӯҳи иҷтимоӣ ё дар натиҷаи такрори якчандқаратаи шаклҳои муайяни рафтор, барои танзими муносибатҳои муайяни ҳуқуқии маданӣ ташаккул ёфтааст. [1-М];

2) муаллиф ба чунин хулоса меояд, ки одатҳо дар фарқият аз дигар сарчашмаҳои ҳуқуқи маданӣ сабти хатиро талаб намекунад. [2-М];

3) диссертант қайд мекунад, ки шакли нонавиштаи одатҳо имкон медиҳад, ки онро аз шартҳои намунавии шартномаҳо ва қоидаҳои ба ҳам шабеҳе, ки аксаран дар муомилоти маданӣ истифода мешаванд ва танҳо дар шакли хатӣ дастрасанд, фарқ намоем. [2-М];

4) одатхоро дар ҳуқуқи маданӣ аз рӯи якчанд меъёрҳо гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст. Аз нуқтаи назари илмӣ ва амалӣ муҳимтарин таснифоти одатҳо дар муомилоти маданӣ чунин аст:

- аз рӯйи бақайдгирии дар ҳуҷҷатҳо;
- аз рӯйи соҳаи татбиқкунӣ (истифодабарӣ);
- аз рӯйи намуди меъёрҳои ҳуқуқии дар онҳо ифодаёфта [3-А];

5) асоснок карда шудааст, ки одатхоро халқ офаридааст ва муаллифи мушаххас надорад ва ҳуқуқэҷонкунии халқ мебошад. Ҳуқуқи одатӣ, ки ба одатҳо асос ёфтааст, танҳо субъектҳои ҳуқуқи маданӣ иштирок мекунад [5-М];

6) хулоса карда мешавад, ки шаклҳои ифодаи одатҳо дар мазмуни шартномаҳои тарафҳо ё шартҳои намунавии шартномаҳо ё дар санадҳои судӣ ва ё маҷмуаҳои нашргардидаи дохилидавлатӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ инъикос меёбанд.

7) муаллиф қайд менамояд, ки истинод ба одатҳои дар ҳуқуқи маданӣ пешбинишуда барои иҷозат додани татбиқи ҳуқуқи одатӣ асос намебошанд. Агар муқаррароти қонун ба одате дахл дошта бошад, ки дар ниҳояти қор бояд риоя карда шавад, он одати худро гум карда, ба меъёри қонун табдил меёбад [2-М];

8) пешниҳод карда мешавад, ки доираи татбиқи одатҳоро дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ васеъ карда шавад. Дар доираи танзими имконпазир инкишоф додани одатҳои ҳуқуқи маданӣ ба мақсад мувофиқ аст, ки дар доираи он иштирокчиёни муомилоти маданӣ метавонанд қоидаи рафторро озодона интиҳоб ва ё эҷод намоянд. Қонун дар ин маврид бояд дар таърифи манфии доираи татбиқи ҳуқуқи одатӣ тавассути меъёрҳои императивӣ ҷамъбаст карда шавад. [5-М];

9) диссертант пешниҳод менамояд, ки ба мод. 489-КМ ҚТ, ки шартҳои намунавии шартнома ро пешбинӣ менамояд, ки дар он шартҳои шартнома бо одатҳои муомилоти қорӣ муайян карда мешаванд, тағйирот ворид карда шавад. Шартҳои намунавии шартнома одат шуда наметавонанд, зеро он ба муқаррароти модда 5-и КМ ҚТ мувофиқат намекунад. Аз ин рӯ, дар танзими муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ татбиқи одатҳо нисбат ба меъёри диспозитивӣ асоснок мебошад [1-М];

10) асоснок карда мешавад, ки уҳдадорӣ исботи мавҷудияти одатҳо уҳдадорӣ шахси манфиатдор мебошад. Далели мавҷудияти ҳуқуқи одатӣ умумизътирофшуда метавонад истисно бошад. Ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки дар ин гуна мавридҳо бори гарони исботи мавҷудият ва мазмуни одатҳо ба зиммаи шахсе воғузур мешавад, ки ба манфиати ӯ дахл дорад. Ишора накардан ба аломатҳои меъёрҳои одатӣ ҳангоми татбиқи он дар қонун, мақон ва доираи муайяни шахсон барои фарқ кардани он аз дигар меъёрҳои иҷтимоӣ душворҳои муайянеро ба вуҷуд меорад [3-М; 5-М];

11) диссертант ба ҳулоса омадааст, ки кодификатсияи ғайрирасмии амалияи савдои байналмилалӣ мавҷуд аст ва он метавонад дар тафсири амалияи савдои байналмилалӣ барои ҳуқуқтатбиққунии яхела шомил карда шавад ё метавонад усули инъикоси таҷрибаи тичорати байналмилалиро тавассути ҷамъбасткунӣ ва ҳуҷҷатгузорӣ, инчунин барои эътирофи он аз ҷониби ҷомеаи байналмилалӣ савдо истифода шавад [4-М].

12) муаллиф қайд мекунад, ки одатҳои савдои байналмилалӣ дар раванди ҳуқуқтатбиққунии вазифаи танзими меъёрӣ муносибатҳои тичоратӣ наздисарҳадӣ ва пур қардани ҳолигиҳои шартномаҳои байналмилалӣ, инчунин муайян намудани ҳуқуқҳои дар соҳаҳои алоҳидаи савдо татбиқшавандаро иҷро мекунад [2-М, 3-М].

13) хулоса кардан мумкин аст, ки тартиби иҷозатдиҳӣ дар низомҳои гуногуни ҳуқуқӣ ба таври мухталиф ҳаллу фасл карда мешаванд. Агар дар низоми ҳуқуқии англиксаксонӣ иҷозати одатҳо нисбатан зиёдтар ба назр расад, ба монандӣ иҷозат аз ҷониби давлат бо қабули қонунҳо ва санадҳои судии дахлдор. Дар низоми ҳуқуқии романиву олмонӣ бошад, танҳо як ҳолати иҷозати истифодаи одатҳо муайян карда шудааст, ки он бо ду тартиб пешбинӣ гардидааст. Яқум, иҷозат додани истифодаи одатҳо дар умум бо муайян кардани аломатҳои ба он хос. Дуюм, бо роҳи истинод овардан дар қонунгузорӣ барои истифодаи одатҳо дар танзими муносибатҳои мушаххаси ҳуқуқи маданӣ. Агар дар ҳолати дуюм одате истифода шавад, ки ба талаботи яқуми иҷозатдиҳии одатҳо мутобиқ набошад, пас одатҳои тартиби дуюм амал намекунад, зеро дорои ҳамаи аломатҳои ба одатҳои хосбуда намебошанд. [4-М, 7-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Дар натиҷаи таҳқиқот гузаронидашуда тавсияҳо оид ба тақмили қонунгузори маданӣ, муурофияи маданӣ ва муурофияи иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод гардиданд:

1. Дар ҚМ ҚТ тағйиру иловаҳои зерин ворид карда шаванд:

1. Моддаи 5 дар таҳрири зерин ифода карда шавад:

«Моддаи 5. Одатҳо дар муомилоти маданӣ

1. Дар муомилоти маданӣ одатҳои эътироф карда мешаванд, агар онҳо дар меъёрҳои қонун пешбинӣ нагардида бошанд ва ба муқаррароти қонун, шартнома ва ба асосҳои ахлоқ муҳолифат накунад ва барои танзим ва татбиқи муносибатҳои муайяни маданӣ-ҳуқуқӣ равона гардида бошанд.

2. Одатҳои муомилоти қорӣ, сарфи назар аз сабти онҳо дар ягон ҳуҷжат, қоидаи рафтори дар қонунгузорӣ пешбининашудае эътироф мегардад, ки дар ягон соҳаи фаъолияти соҳибқорӣ ба вучуд омада, васеъ истифода мешавад, агар хилофи муқаррароти санади қонунгузорӣ ё шартнома набошанд.

3. Одатҳои байналмилалӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамон вақт истифода ва татбиқ карда мешаванд, агар онҳо ба асосҳои тартиботи оммавии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ахлоқ ва қонун муҳолиф набошанд.» [1-М], [2-М], [3-М].

2. Қисмҳои 4, 5 ва 6 мод. 483 дар таҳрири зайл ифода карда шавад:

«4. Шартҳои шартнома бо салоҳдиди тарафҳо муайян карда мешаванд, ба истиснои ҳолатҳое, ки шартҳои дахлдор дар қонун ё дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ зикр шудааст. Дар ҳолатҳое, ки

шарти шартнома мутобиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ пешбинӣ гардидааст, агар дар созишномаи байни тарафҳо тартиби дигаре пешбинӣ нашудааст (меъёри диспозитивӣ), тарафҳо метавонанд бо созишномаи худ онро истисно ё шарти мазкурро тағйир диҳанд. [1-М].

5. Агар шартҳои шартнома аз ҷониби тарафҳо муайян нагардида бошанд, шартҳои дахлдор тибқи одатҳои муомилоти маданӣ муайян карда мешаванд.»;

3. Муқаррароти қисми 3 моддаи 484 бо мазмуни зайл илова карда шавад:

«3. Ҳангоми дар муқаррароти қонун ва ё шартнома мавҷуд набудани қоидаҳои барои тарафҳо ҳатмӣ ва дигар шартҳои, ки барои танзими муносибати дахлдор равона мегардад, агар тартиби дигар дар қонунгузорӣ ва ё шартнома пешбинӣ нашуда бошад, шартҳои шартнома бо одатҳои одатҳои ҳуқуқӣ ва ё одатҳои муомилоти қорӣ муайян карда мешаванд.»;

4. Қисми 2 моддаи 489 дар таҳрири зерин ифода шавад:

«2. Дар ҳолатҳои, ки дар шартнома истинод ба шартҳои намунавӣ мавҷуд набошад, ин гуна шартҳои намунавӣ нисбати муносибатҳо бо иштироки тарафҳо ба сифати одатҳои одатҳои ҳуқуқӣ ва ё одатҳои муомилоти қорӣ дар муомилоти маданӣ татбиқ карда мешаванд.»;

5. Дар қисми 1 моддаи 1306 калимаҳои «одатҳои байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф мекунад» ба калимаҳои «одатҳои байналмилалӣ» иваз карда шавад;

6. Дар тамоми матни Кодекс пеш аз калимаҳои «одатҳои муомилоти қорӣ» калимаҳои «одатҳои ва ё» илова карда шавад.

1. Дар КМИ ҚТ тағйир иловаҳои зерин ворид карда шавад:

1. Дар ҷумлаи дуҷуми моддаи 2 пас аз калимаҳои «қонун ва суд» аломат ва калимаҳои «, дар бастанӣ созиши ошӣ, инкишофи одатҳои ва одатҳои муомилоти қорӣ мусоидат мекунад ва » илова карда шавад;

2. Моддаи 13¹ бо мазмуни зерин илова карда шавад:

«Моддаи 13¹. Татбиқи одатҳои муомилоти қорӣ

1. Суд қоидаҳои рафтореро, ки дар қонун ё шартнома пешбинӣ нашудаанд, одатҳои муомилоти қориро татбиқ менамояд.

2. Одатҳои муомилоти қорӣ дар мувофиқи иқтисодӣ татбиқ карда намешаванд, агар он ба муқаррароти қонун ё шартнома, ки барои тарафҳо ҳатмӣ аст, мухолиф бошад.

3. Агар мазмуни одатҳои муомилоти қорӣ, ки ба суд маълум набошанд, уҳдадорӣ исботи асоснокии он метавонад ба зиммаи тарафҳо вогузор шавад.

4. Ба далелҳои аз ҷониби тарафҳо пешниҳодгардида нигоҳ накарда, суд метавонад бо ташаббуси худ иттилооти дигареро, ки мазмуни одатҳои муомилоти кориро муайян мекунад, истифода барад.». [5-М];

2. Қисми 1 моддаи 68 дар таҳрир зайл ифода карда шавад:

«1. Ҳолатҳое, ки суд онҳоро умумимаълум эътироф кардааст ва ё одатҳои муомилоти корӣ умумимаълуманд ба исбот эҳтиёҷ надоранд.»

II. Дар КММ ҚТ тағйир иловаҳои зерин ворид карда шаванд:

1. Дар ҷумлаи дуоми моддаи 3 пас аз калимаҳои «қонун ва суд» аломат ва калимаҳои «, дар бастанӣ созиши ошӣ, инкишофи одатҳо ва одатҳои муомилоти корӣ мусоидат мекунад ва » илова карда шаванд;

2. Моддаи 12¹ бо мазмуни зайл илова карда шавад:

«Моддаи 12¹. Татбиқи одатҳо ва одатҳои ҳуқуқӣ

1. Суд қоидаҳои рафтореро, ки дар қонун ё шартнома пешбинӣ нашудаанд, одатҳо ва ё одатҳои ҳуқуқиро татбиқ менамояд.

2. Одатҳо ва ё одатҳои ҳуқуқӣ дар муҳофизати маданӣ татбиқ карда намешаванд, агар он ба муқаррароти қонун ё шартнома, ки барои тарафҳо ҳатмӣ аст, мухолиф бошад.

3. Агар мазмуни одатҳо ва ё одатҳои ҳуқуқӣ ба суд маълум набошанд, уҳдадорӣ исботи асоснокии он метавонад ба зиммаи тарафҳо вогузор шавад.

4. Ба далелҳои аз ҷониби тарафҳо пешниҳодгардида нигоҳ накарда, суд метавонад бо ташаббуси худ маълумоти дигареро, ки мазмуни одатҳо ва ё одатҳои ҳуқуқиро муайян мекунад, истифода барад.». [5-М];

3. Дар қисми 1 моддаи 64 баъд аз ибора «эътироф кардааст» аломати «,» ба калимаҳои « ва ё одатҳои умумимаълуманд» иваз карда шавад.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои илмие тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1–М]. Анушервони И. Одатҳои муомилоти граждони дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Матн] / И. Анушервони // Маҷаллаи Академияи ҳуқуқи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – 2018. – №3 (27). – С. 87-90. ISSN 2305-0535.

[2–М]. Анушервони И. Обычаи в гражданои обороте: постановка проблемы. [Текст] / Анушервони И. // Журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2018. – №4 (24) – С. 260-271. ISSN 2307 – 5198.

[3–М]. Анушервони И. Правовая природа и понятие обычаев в современном гражданском обороте. [Текст] / Анушервони И. // Журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2019. – №1 (26) – С. 188-203. ISSN 2307 – 5198.

[4–М]. Анушервони И. Правовая система Республики Таджикистан в годы государственной независимости. [Текст] / Анушервони И., И.Х. Бободжонзода // Журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2019. №1 (27). – С. 21-39. ISSN 2307 – 5198.

[5–М]. Анушервони И. Роль обычаев в регулировании имущественных отношений. [Текст] / Анушервони И. // Научно-информационный журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2020. – №2 (30). – С. 236-246. ISSN 2307 – 5198.

[6–М]. Анушервони И., Нуров Х.П. Историко – правовые основы развития правоотношений в сфере научно-технической деятельности в современном Таджикистане. [Текст] / Анушервони И., Х.П. Нуров // Журнал «Законодательства» Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан – 2018. – №3 (31). – С. 26-30. ISSN 2410-2903.

[7–М]. Анушервони И. Проблемаи татбиқи одатҳои ҳуқуқи ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ: таҳлили назариявӣ ҳуқуқи. [Матн] / Анушервони И. М.З. Раҳимзода, // Маҷалаи илмӣ-амалӣ Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон Факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2022. – №4 (28). – С.123-137. ISSN 2414 9217.

II. Васоити таълимӣ:

[8–М]. Анушервони И., Раҳимзода М.З., Маҳмадшоев Ф.А., Нуров Ҳ.П., Ромиз Ҷ., Саидзода М.Ш., Ҳамроқулзода Б.А. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи муҳочират” [Матн] /

Анушервони И., М.З. Раҳимзода, Ф.А., Маҳмадшоев, Ҳ.П. Нуров, Ромиз Ҷ., М.Ш. Саидзода, Б.А. Ҳамроқулзода. Зери таҳрири Узви вобастаи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон, Раҳимзода Маҳмад Забир.- Душанбе: МДМТ. – 2017. – С.65-79, 97-98. ISBN 978-99975-985-5-4.

[9–М]. Анушервони И., Бобочонзода И.Ҳ. Саидзода М.Ш., Ҳамроқулзода Б.А. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдак” [Матн] / Анушервони И., И.Ҳ. Бобочонзода, М.Ш. Саидзода, Б.А. Ҳамроқулзода. Зери таҳрири Раиси Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Шермуҳмад Шоҳиён, - Душанбе: ЭР-граф. – 300 саҳ. ISBN 978-99975-50-70-5

[10–М]. Анушервони И., Маҳмадшозода Ф.А., Исмоилова М.И., Назаров Д.Д., Меликов У.А., Зарифов У. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зӯрварӣ дар оила» [Матн] / Анушервони И., Ф.А. Маҳмадшозода, М.И. Исмоилова, Д.Д. Назаров, У.А. Меликов, У.Зарифов. Зери назари Муовини директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ Маҳмадшозода Ф.– Душанбе: ЭР-граф. – 2020. – С.67–77, 125-146. ISBN 978-99975-50-70-5.

[11–М]. Анушервони И., Саидзода И.Ҳ., Баҳриддинзода С. Э., Маҳмадшозода Ф. А., Бобокалонов Ф. М., Пулатов А. С., Табаров Н., Мансурӣ Ш. ва дигарон. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи гурезаҳо» [Матн] // Анушервони И., Ф.А. Маҳмадшозода, М.И. Исмоилова, Д.Д. Назаров, У.А. Меликов, У.Зарифов. Зери назари таҳрири Директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Саидзода И.Ҳ. – Душанбе: МДМТ – 2021. – С. 18-25. ISBN 978-99975-985-5-4.

[12–М]. Анушервони И., Саидзода И.Ҳ., Баҳриддинзода С. Э., Маҳмадшозода Ф. А., Бобокалонов Ф. М., Пулатов А. С., Табаров Н., Мансурӣ Ш. ва дигарон. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи гаравхона (ломбард)» [Матн] / Анушервони И., И.Ҳ. Саидзода, С.Э.Баҳриддинзода, Ф.А. Маҳмадшозода, Ф.М. Бобокалонов, А.С.Пулатов, Н. Табаров, Ш.Мансурӣ. Зери таҳрири Директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, н.и.х., дотсент Саидзода Иззатулло Ҳабибулло. – Душанбе: ЭР-граф. – 2019. – С. 81-86. ISBN 978-99975-50-70-5.

III. Мақолаҳои илмие, ки дар дигар маҷаллаҳо ва маҷмӯаҳо ҷоп шудаанд:

[13–М]. Анушервони И. Нуров Ҳ.П. Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузории соҳаи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қонунгузории меҳнати давлатҳои аъзои ИДМ. [Матн] / Анушервони И., Ҳ.П. Нуров // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ» Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2017. – №2 (26). – С. 101-116. ISSN 2410-2903.

[14–М]. Анушервони И. Бободжонзода И.Х., Государственная независимость Таджикистана и национальное право. [Текст] / Анушервони И., И.Х. Бободжонзода // Мир политики и социологии. – Санкт-Петербург. – 2018. – №9-10 С.110-129. ISSN 22218-7499.

[15–М]. Анушервони И, Нуров Ҳ.П., Ёров А.А., Проблемы наследственного права в Республике Таджикистан [Текст] / Анушервони И., Ҳ.П. Нуров, А.А. Ёров // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ» Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2018. – №1 (29). – С. 38-54. ISSN 2410-2903.

[16–М]. Анушервони И. Проблемаи ҳифзи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон (сайёҳ) дар хизматрасонии сайёҳӣ. Нақши Ваҳдати миллии дар пешрафти давлатдорӣ ва инкишофи қонунгузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. (Маҷмӯи мақолаҳои конференция бахшида ба 21-солагии Ваҳдати миллии, соли рушди сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ). [Матн] / Анушервони И. / Таҳти назари директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзоди илмҳои ҳуқуқ, дотсент Идизода Ф. Ф. – Душанбе: Нашриёти “Сино”. – 2018. – 186 саҳ. – С. 118-122. ISBN 978-99975-985-5-4.

[17–М]. Анушервони И. Проблемы применения обычаев в гражданском обороте. [Текст] / Анушервони И. / Национальная правовая система Республики Таджикистан и стран СНГ: анализ тенденций и перспектив развития: материалы VII международной научно-практической конференции, посвященной 25- летию Конституции Республики Таджикистан –Душанбе: РТСУ. – 2019.– 630 с. – С. 230-235. УДК 340.

[18–М]. Анушервони И., Шамсиддинзода И.Б. Ҳуқуқи кӯдак ба ихзори фикри худ [Матн] / Анушервони И., И.Б. Шамсиддинзода // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ» Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2020. – №4 (40). – С. 48-52. ISSN 2410-2903.

[19–М]. Анушервони И. Масъалаҳои назариявии татбиқи одатҳои хангоми танзими муносибатҳои граждони. [Матн] / Анушервони И. // Самаранокии фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ ҳамчун омилҳои таҳкими тартиботи ҳуқуқӣ. (ш. Душанбе, 14 июни 2022) // Зери

таҳрири академик Фарҳод Раҳимӣ Президенти академияи миллии илмҳои Тоҷикистон – Душанбе: Дониш, 2022. – 342 с. – С. 272-287.

[20–М]. Анушервони И. Бобочонзода И.Х., Одатҳо ҳамчун шакли ҳуқуқ: таҳлили назариявӣ ҳуқуқӣ. [Матн] / Анушервони И., И.Х. Бобочонзода // Асосҳои назариявӣ-меъёрии татбиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография / коллективи муаллифон; зери таҳрири д.и.х., профессор И.Х. Бобочонзода ва д.и.х., профессор А.Р. Нематов. – Душанбе: МН «Дониш», 2023. – 380 с.

[21–М]. Анушервони И. Проблемаҳои эътирофи одатҳо ҳамчун шакли ҳуқуқ дар фаъолияти қонунгузорӣ ва ҳуқуқтатбиқкунӣ. [Матн] / Анушервони И., И.Х. Бобочонзода // Асосҳои назариявӣ-меъёрии татбиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография / коллективи муаллифон; зери таҳрири д.и.х., профессор И.Х. Бобочонзода ва д.и.х., профессор А.Р. Нематов. – Душанбе: МН «Дониш», 2023. – 380 с.

[22–М]. Анушервони И. Татбиқи одатҳо ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ дар танзими муносибатҳои маданӣ. [Матн] / Анушервони И. // Ҳифзи Истиқлоли давлатӣ дар раванди таҳдидҳои ҷаҳони муосир: асосҳои ҳуқуқии миллий ва байналмилалӣ: маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ (6-уми сентябри соли 2024) // Зери таҳрири номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Саъдиев И.З. – Душанбе: Аршам, 2024. – 208 с. – С. 195-206.

[23–М]. Анушервони И. Аҳамияти амалишавии одатҳо дар таҳкими маърифати ҳуқуқӣ [Матн] / Анушервони И. // Истиқлолияти давлатӣ – заминаи таҳкими давлати ҳуқуқбунёд. Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ дар мавзӯи “Истиқлолияти давлатӣ – заминаи таҳкими давлати ҳуқуқбунёд”, 3-уми сентябри соли 2024 / Зери таҳрири д.и.х., профессор Бобочонзода И.Х. – Душанбе: “Наشري Мубориз”, 2024. – 491 с. – С. 329-345.

**ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ, ПОЛИТОЛОГИИ
И ПРАВА ИМЕНИ А. БАХОВАДДИНОВА
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА**

На правах рукописи

УДК: 347 (575.3)

ББК: 67.99 (2) 3 (точик)

И - 78

АНУШЕРВОНИ ИСРОФИЛ

ОБЫЧАЙ В ГРАЖДАНСКОМ ОБОРОТЕ

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата
юридических наук по специальности 12.00.03 – Гражданское право;
предпринимательское право; семейное право; международное
частное право

ДУШАНБЕ – 2025

Диссертация подготовлена в отделе частного права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана.

Научный руководитель:

Рахимзода Махмад Забир - член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана, доктор юридических наук, профессор, деятель науки и техники Республики Таджикистан, главный научный сотрудник отдела частного права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова НАНТ.

Официальные оппоненты:

Хамроев Шухрат Садирович – доктор юридических наук, доцент, декан юридического факультета (Славянского) университета России и Таджикистана;

Бобозода Джамрод Курбон – доктор юридических наук, доцент, заведующий кафедрой экономического, финансового и антикоррупционного права Государственного университета финансов и экономики Таджикистана.

Оппонирующая организация:

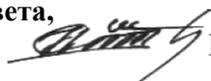
Государственное учреждение «Международный университет туризма и предпринимательство Таджикистана»

Защита диссертации состоится «15» апреля 2025 г. в 10:00_часов на заседании диссертационного совета 6D.КOA-018 при Таджикском национальном университете (734025, г. Душанбе, ул. Буни Хисорак, зал заседания диссертационного совета юридического факультета).

С диссертацией можно ознакомиться на сайте www.tnu.tj и в научной библиотеке Таджикского национального университета по адресу: 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17.

Автореферат разослан «__» _____ 2025 года.

**Ученый секретарь диссертационного совета,
кандидат юридических наук, доцент**

Кодиров Н.А.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. После обретения независимости Республика Таджикистан выступила в новую фазу создания собственной правовой системы. Современное гражданское законодательство Таджикистана, основанное на традициях и основах гражданского права, приобретает значение регулятора имущественных и неимущественных отношений и других отношений, складывающихся в период формирования рыночной экономике. Гражданский кодекс Республики Таджикистан в 1999 (часть 1 и 2) и часть третья в 2005 г.г., а также других нормативно-правовых актов, создались предпосылки для признания обычаев гражданского оборота и других обычаев в обороте. Таким образом, государство допустило возможность формирования норм гражданского права децентрализованно, вне законодательного процесса.

Обычное право является одной из первых в истории нормой регулирования общественных отношений, проблемы его возникновения, становления и развития многогранны.

Принятие Гражданского кодекса Республики Таджикистан (далее ГК РТ) открыло новую страницу в развитии правоповедения и создало благоприятные условия для широкого применения обычаев в гражданском обороте. В ГК РТ есть специальные нормы, а также отдельные нормы, которые имеют немаловажное значение для регулирования гражданских отношений и разрешения споров в будущем. В других нормативных правовых актах, таких как Закон РТ от 18 марта 2015 года «О международном коммерческом арбитраже» (далее Закон РТ «О МКА») и с признанием многих международно-правовых актов в связи с присоединением Таджикистана к Всемирной торговой организации (ВТО), хотя некоторые пробелы в правовой системе Таджикистана были устранены, но не все существующие отношения урегулированы в правовой системе.

Несмотря на то, что Законом РТ от 26.12.11 № 776 были внесены изменения и дополнения в Экономическом процессуальном кодексе РТ, одной из задач экономического судопроизводства было содействие развитию партнерских деловых отношений и обычаев делового оборота. Из данной нормы следует, что Высший экономический суд Республики Таджикистан, областные экономические суды и экономический суд города Душанбе обязаны оказывать содействие сторонам в ходе судебного разбирательства относительно наличия обычаев гражданского оборота и развития обычаев делового оборота. Хотя с момента принятия положений указанной нормы прошло более десяти лет, экономическими судами не было предпринято никаких действий в этом направлении. По неизвестным причинам данные положения были исключены из ЭПК РТ, что не будет способствовать формированию обычаев и воспитанию

сторон процесса в духе соблюдения законов и эффективного и своевременного разрешения споров. Более того, в последние годы отсутствуют написанные отечественными учеными книги, монографии, учебные пособия и научные исследования по вопросам применения обычаев в регулировании гражданско-правовых отношений, что повышает актуальность выбора темы исследования.

Кроме того, при разрешении судебных споров возникают и отношения, не предусмотренные нормами закона, но суды в силу отсутствия единой судебной практики в ряде случаев из-за отсутствие должной квалификации не принимают правовые обычаи при разрешении споров. Также в отношении применения обычаи или правовых обычаев вышестоящие суды не дают рекомендаций судьям при рассмотрении судебных дел в кассационной и надзорной инстанции. Более того, в Таджикистане отсутствует единый свод обычаев или правовых обычаев, регулирующих гражданско-правовые отношения, что также создает проблемы их применения.

В целях развития государственной политики в направлении повышения правового образования и правового просвещения граждан принято несколько нормативных правовых актов¹. Все указанные нормативные правовые акты направлены на повышение правовых знаний и правосознания граждан и правоприменителей.

Таджикистан является одной из стран, которые, приняв свое национальное законодательство, преобразовали обычаи в правовые обычаи и защитили их от выдоизменение и исчезновения. В настоящее время в Таджикистане существует множество обычаев, которые не интегрированы в единую систему, а участники субъектов гражданского оборота, в первую очередь предприниматели и коммерсанты, не получили выгоды от ее существования и использования. С этой точки зрения совершенствование законодательства Республики Таджикистан путем использования нормы обычаев также будет способствовать защите традиционных ценностей.

Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон отметил, что «сегодня мы работаем не над полным устранением или

---

¹ См.: Указ Президента Республики Таджикистан от 9 апреля 1997 года № 691 «О правовой политике и обеспечения правового воспитания граждан Республики Таджикистан», Постановление Правительства Республики Таджикистан от 22 августа 1997 года № 383 «О некоторых мерах по совершенствованию правового воспитания граждан и правовой работы в республике», постановление Правительства Республики Таджикистан от 3 марта 2006 года №94 «Об утверждении Национальной концепции образования в Республике Таджикистан» и указ Президента Республики Таджикистан Таджикистан от 6 февраля 2018 года № 1005 «О Концепции правовой политики Республики Таджикистан на 2018-2028 годы» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 21.01.2020).

упразднением народных обычаев и религиозных обрядов, но наша главная цель дать хороший старт освобождению народа страны от оков высокомерия, фанатизма и суеверия, наряду с определением норм их проведения»² и 8 июня 2007 был принят Закон Республики Таджикистан «Об упорядочении традиций, торжеств и обрядов в Республике Таджикистан. Практика 10-летнего применения данного Закона показал, что он сыграл важную роль в упорядочении традиций, торжеств и обрядов, а также других народных традиций. Этот акт заложил основу для защиты ценностей национальной культуры, регламентировал религиозные и народные обычаи, конкретизировал национальные традиции, торжества и обряды, предотвратил суеверия и фанатизм, самовосхваление и расточительность, подготовил почву для введения единой системы и порядка проведения национальных и народных мероприятий»³, которые эти отношения были урегулированы. Однако за использование обычаев и иных правовых обычаев в правоприменительной деятельности соответствующие меры по содействию не принимаются.

Указанные основания свидетельствуют о том, что использование обычаев или их санкционирование государством в гражданском обороте вызвало ряд проблем. Если, с одной стороны, это отсутствие теоретических научных исследований, то, с другой стороны, низкий уровень правосознания правоприменителей и участников гражданского оборота.

Поэтому анализ и изучение обычаев в гражданском обороте и определение его роли в системе источников права и развитии законодательства Республики Таджикистан составляет основу для проведения данного исследования.

Степень научной разработанности темы. Как в отечественной, так и в зарубежной юриспруденции обычаи изучались и изучаются в основном в исторических аспектах в плане сравнения обычаев с другими социальными нормами. Вопросы обычаев в гражданском обороте всегда были актуальными, и некоторые их аспекты изучались различными представителями науки, религии и социальных институтов. В таких религиозных источниках, как Авеста, Священный Коран, Краткое изложение и хадисы, полностью отражены социальные аспекты обычаев.

---

² См.: Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар чаласаи умумичумхуриявӣ доир ба танзими расму оинҳои миллӣ ва анъанаву маросимҳои динӣ аз 24.05.2007 // Чумхурият, - №62 (21269) аз 26.05.2007 С. 2.

³ См.: Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар мулоқот ба муносибати 10 - солагии қабули Қонуни Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Чумхурии Тоҷикистон» аз 11. 07. 2017 // Садои мардум. - №83 (3720) аз 13.07.2017 – С. 3.

В то же время известные немецкие юристы, представители исторической школы права Г. Хюго, К.Ф. Савиньи, Г.Ф. Пухта внес значительный вклад в развитие теории привычек. Советские, российские, зарубежные и отечественные ученые участвовали в формировании научного подхода к изучению привычек. Среди них - работы ученых-правоведов Р. Давида⁴, Д.И. Мейера⁵, В.В. Чиркина⁶, И.С. Зыкина⁷, И.Б. Новицкого⁸, В.И. Леонтовича⁹, Г.Ф. Шершеневича¹⁰, О. Мекка, Р. Оертмана¹¹ Н. Штыкова¹², Ф.Т. Селюкова¹³, О.У. Усмонова¹⁴, Ф.Т. Тахирова¹⁵, В.А. Ойгензихта¹⁶, Ш.М. Менглиева¹⁷, Ш.Т. Тагайназарова¹⁸, М.З.

---

⁴ См.: Давид Р. Основные правовые системы современности / Перевод с французского доктора юридических наук профессора В.А.Туманова. – Москва: Прогресс, 1988. – 279 с; Основные правовые системы современности пер. с фр. В. А. Туманова. – М. : Международные отношения, 1998. – 400 с.

⁵ См.: Мейер Д.И. Русское гражданское право: в 2 ч. - (Классика российской цивилистики). /; науч. ред. В. С. Ем. - Изд. 3-е., испр. и доп. по 8-му изд., 1902. – М.: Статут, 2003. – 829 с.

⁶ См.: Чиркин В.Е. Мусульманская концепция права // Мусульманское право. Структура и основные институты. – М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1984. – С. 4-20

⁷ См.: Зыкин И. С. Обычай в советской правовой доктрине / И. С. Зыкин // Советское государство и право. – 1982. № 3. – С. 127-131.

⁸ См.: Новицкий И.Б. Римское право. Учебник для вузов. М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР. – М.1948. – 584 с.

⁹ См.: Леонтович В.И. Адагы кавказских горцев. Одесса, 1882; Лаптева Л.Е. Исследования обычного права народов Российской Империи в XIX в.// Государство и право. – 1997. – №8. – С.101-109;

¹⁰ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. – М.: Спарк, 1995. – 556 с.

¹¹ См.: Оертман Р. Обычай и закон. – СПб., 1899. - 30 с.

¹² См.: Мекка О., Штыкова Н. Разнообразие обычаев и обыкновений делового оборота современной России// Право и экономика. – М.: 2001, – №1. – С. 9-15; Мекка О. Применение судами обычаев делового оборота и торговых обыкновений / Мекка О., Штыкова Н. // Рос. юстиция. – М.: -2001. – №9. – С. 33 -34.

¹³ См.: Селюков Ф.Т. Обычное право: Основные понятия, структуры, функции, методы изучения. – М., 1991. – 208 с.

¹⁴ См.: Усмонов О.У. Гражданское право дореволюционного Таджикистана. // Труды юридического факультета. Вып.1. (Вопросы гражданского права и процесса).- Душанбе, 1972. – 132 с.; Усманов, О.У. Становление советского гражданского права в Таджикистане. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 159 с.; Усманов О.У. История становления и развития советского гражданского законодательства Таджикской ССР в период строительства социализма: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Усманов Очилбой Усманович. – Ташкент, 1975. – 321 с.

¹⁵ См.: Тахиров Ф.Т. Становление советского права в Таджикистане. Душанбе, 1987. – 192с.; Тахиров Ф.Т. Развитие права в Таджикистане. – Душанбе, 1994. – 256 с.

¹⁶ См.: Ойгензихт, В.А. Избранные труды. – Душанбе: "Типография ТНУ", 2019. – 740 с.

¹⁷ См.: Менглиев, Ш. Арбитражное рассмотрение внешнеэкономических споров. – Душанбе: "Эчод", 2009. – 412 с.

Рахимзода¹⁹, М.А. Махмудзода²⁰, Р.Ш. Шарофзода²¹, Ю. Якубова²², Зоир Ҷ.М.²³, И.Х. Бободжонзода²⁴, А.Ф. Холикзода²⁵, Ш.К. Гаурзода²⁶, К.Ш. Курбанова²⁷, А.В. Золотухина²⁸, Н.М. Имомова²⁹,

---

¹⁸ См.: Тагайназаров, Ш.Т. Гражданско-правовое регулирование личных неимущественных прав граждан в СССР Текст. / Ш.Т. Тагайназаров. – Душанбе : Дониш, 1990. – 216 с.

¹⁹ См.: Рахимзода М.З. Фаъолияти соҳибқорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва танзими ҳуқуқӣ. Монография. – Душанбе, 2018. – 392 с.; Рахимов, М.З. Избранные труды по гражданскому и предпринимательскому праву. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 638 с.; Рахимзода М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибқорӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Монография. – Душанбе: Дониш, 2019. – 557 с. Рахимов, М.З. Дар бораи сарчашмаҳои ҳуқуқи соҳибқорӣ. – Душанбе. – Законодательства – №1 (21) – С. 36-47.

²⁰ См.: Махмудов М.А., Менгилиев Ш.М. Римское частное право. (конспект лекций). – Душанбе: Сино, 2000. – 119с.; Махмудов, М.А., Худоёров, Б.Т. Тафсири Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе. ЭР-граф. 2015. – 415с.; Махмудов, М.А., Тағойназаров, Ш.Т., Бобочонов, И.Х., Бадалов, Ш.К. Тафсири Кодекси гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе, 2010. – 1000 с. Махмудов М.А. Худоёров Б.Т. Брачный договор. – Душанбе, 2001. – 35 с.

²¹ См.: Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултаи ҳуқуқшиносӣ. – Д., 2003. – 552 с.; Сотиволдиев, Р.Ш. (Шарофзода, Р.Ш.) – Назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе, 2018. – С.137; Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ / Р.Ш. Сотиволдиев -Душанбе, 2014.- 720 с.; Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ / Р.Ш. Сотиволдиев. – Д., 2010. – 484 с.

²² См.: Якубов Ю. Брачные обычаи таджиков в Согде. – Душанбе: «Сурушан», 2002. – 52 с.

²³ См.: Зоиров Ҷ.М., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. Ҳуқуқи сугуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон: Дастури таълими. – Душанбе: «ЭР-граф», 2010. – 224 сах.

²⁴ См.: Бабаджанов И.Х. (в соав.) Теория государства и права: Учебник/ Под ред. д.ю.н., проф., заслуж. деятеля науки РФ Р.А. Ромашова, д.ю.н., проф., заслуж. деятеля науки РФ В.П. Сальникова. Изд. 2-е, доп., перераб. В 3-х томах.. – СПб.: Фонд "Университет", 2009. Бабаджанов И.Х., Сальников М.В. Трансформация обычаев в праве на постсоветском пространстве // Мир политики и социологии. – 2015. – № 1. – С. 180-197.

²⁵ См.: Холиков А.Ф. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон (аз давраи пайдоиш то интиҳои асри XIX). Қисми 1. Дар зери таҳрири узви вобастаи АУ ҶТ, д. х., проф. Тоҳиров Ф. Т. ва узви воб. АУ ҶТ, д. и. т., проф. Якубов Ю. – Д.: Матбуот, 2002. – 301 с.; Халиков, А.Г. Правовая система зороастризма : диссертация ... доктора юридических наук : 12.00.01. – Душанбе, 2004. – 421 с.; Халиков А.Г. История государства и права Таджикистана.– Душанбе, 2002. – Ч.1. – С. 39.

²⁶ См.: Гауров Ш.К. Личное информационное право граждан: проблемы гражданско-правового регулирования в Республике Таджикистан: монография – Москва : Изд-во Спутник+, 2010. – 360 с.

²⁷ См.: Курбанов К.Ш. Ҳуқуқи гражданин қисми I (китоби дарсӣ) / Зери таҳрири Ҳуқуқшиноси шоистаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Ш.Т. Тағойназаров. – Душанбе, 2014. – 511с.; Курбанов К.Ш. Добросовестность в гражданском праве дисс. на соиск. уч. док. юр. наук. – Душанбе 2018 – 362 с.

И.Г. Гаффорзода³⁰, Д.Ш. Сангинзода³¹, И.И. Камолзода³², М.М. Соҳибзода³³, Ф.С. Сулаймонова³⁴, Н.А. Кодирова³⁵, А.М. Мирзоева³⁶ и другие внесли значительный вклад.

В науке гражданского права Республики Таджикистан этот вопрос не является предметом комплексного и специализированного исследования. Таким образом, в науке гражданского права данная тема изучена недостаточно, что определяет актуальность изучаемой темы. В связи с этим данная проблема требует комплексного подхода к содержанию и форме изучения обычаев в гражданском обороте.

В то же время обычаи как правовое явление в настоящее время рассматриваются в современных условиях как исторический, но незначительный источник. Это способствует тому, что ему отводится незначительная роль в правовой системе современных государств. Однако в контексте развития договорных отношений, особенно в сфере предпринимательской деятельности, законодательство не всегда может регулировать все элементы имущественных отношений. Здесь привычки формируются естественным образом, но приходят на помощь с учетом

---

²⁸ См.: Золотухин А.В., Султанова, Т.И. Предпринимательское право Республики Таджикистан: учебник для студентов-магистров. Рос. - Тадж. (славян.) ун-т. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – 596 с.

²⁹ Ниг.: Имомова Н.М. Семейно-правовые способы защиты прав ребенка в Республике Таджикистан: теоретико-практические аспекты: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. 12.00.03 / Н.М. Имомова – Душанбе, 2020. – 116 с.

³⁰ Ниг.: Гаффорзода И.Ф. Хукуки кӯдак: вазъи имрӯзаи санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2020. – 472 с.

³¹ См.: Сангинов Д.Ш. Предпринимательское право Республики Таджикистан: учебное пособие / Таджикиский нац. ун-т, Юридический фак., Каф. предпринимательского и коммерческого права. - 2-е изд. с изм. и доп. – Душанбе: [б. и.], 2013. – 600 с.

³² См.: Камолзода И.И. Нормативные правовые акты в системе источников права Республики Таджикистан: проблемы теории и практики. дис. ... докт. юрид. наук. – Душанбе, 2023. – 360 с.

³³ См.: Соҳибзода М.М. Хукуки экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми умумӣ: наشري аввал // Зери таҳрири Саидзода Иззатулло Ҳабибулло – директори Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. – Душанбе: Мехроҷ Граф, 2022. – 588 с. С. 81.; Соҳибзода М.М. Хукуки экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми махсус: наشري аввал // Зери таҳрири Саидзода Иззатулло Ҳабибулло – директори Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. – Душанбе: ЭР-граф, 2022. – 400 с. С. 214.

³⁴ См.: Сулаймонов Ф.С. Хукуки граждони ва савдои мамлакатҳои хоричӣ (мачмаи таълимию методӣ). – Душанбе: ЭР-граф, 2014. – 200 с.

³⁵ См.: Қодиров А.М. Одат ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дис. ... н. и. ҳ. – Душанбе, 2021. – 200 с.

³⁶ См.: Мирзоев А.М. Проблемаҳои татбиқи одатҳои байналмилалӣ тичоратӣ дар муносибатҳои шартномавӣ бо унсури хоричӣ. // Ҳаёти ҳуқуқӣ Факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2020. – №2 (30) – С. 228-235.

интересов определенных групп лиц. Конечно, следует отметить, что в судебной практике ссылка на обычаи используется редко, но практика заключения гражданско-правовых договоров на основе обычаев быстро развивается.

Связь работы с научными программами (проектами), темами. Диссертация составлена в рамках программы перспективных научно-исследовательских работ отдела частного права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана и Концепции правовой политики Республики Таджикистан на 2018-2028 годы.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Цель исследования. Цель исследования - определить место обычаев в системе регулирования гражданского оборота, выявить их соотношение и определить условия его использования.

Задачи исследования. С учетом изложенной цели в диссертационном исследовании поставлены следующие задачи:

- исследовать и определить понятие и сущность правовых обычаев в системе права Таджикистана;
- рассмотреть формирование правовых обычаев в гражданском обороте Республики Таджикистан;
- изучить законодательства Республики Таджикистан о возможности применения обычаев;
- анализировать соотношение обычаев в гражданском обороте с правом и другими социальными нормами;
- определить правовую природу обычаев гражданского оборота в международных коммерческих отношениях;
- рассмотреть правила Инкотермс, Принципов международных договоров УНИДРУА, единые правила МТП и других неофициально кодифицированных источников в соотношении обычаев международной торговли;
- внести предложения по совершенствованию нормативно-правовых актов РТ.

Объект исследования. Объектом исследования являются определение места обычаев в системе регулирования отношений в гражданском обороте.

Тема исследования соответствует теме диссертации и включает нормы международных договоров, частного права Республики Таджикистан и зарубежных стран, обычаи и традиции, отечественную и зарубежную судебную практику в области применения обычаев в международной торговле, кодифицированные международные негосударственные акты и доктрины.

Предмет исследования. Предметом исследования является анализ и изучение обычаев как источника гражданского оборота и его места в системе других социальных норм, а также выявление его использования в правоприменительной практике.

Этап, место и период исследования. Настоящее диссертационное исследование охватывает три этапа развитие обычаев гражданского оборота: 1) связь обычаев гражданского оборота с источниками мусульманского права и иными правовыми системами; 2) развитие обычаев гражданского оборота в советском Таджикистане; 3) развитие обычаев гражданского оборота в период назависимости Республики Таджикистан.

В диссертационном исследовании анализируется и изучается становление и развитие обычаев в гражданском обороте на территории Таджикистана и зарубежных стран. Также проведен сравнительно-правовой анализ законодательства Республики Таджикистан с законодательствами зарубежных стран и международными правовыми актами, выявлены пути и методы решения проблемы определения и сущности обычаев в гражданском обороте. Период диссертационного исследования охватывает 2019-2023 годы.

Теоретическая основа исследования. Теоретической основой исследования являются дореволюционные научные труды российских учёных, а также труды советских, российских, зарубежных и отечественных ученых: М.М. Агаркова, Н.Г. Александрова, С.С. Алексеева, М.И. Брагинского, С.И. Вилиланского, В.В. Витрянского, С.А. Галунского, Д.М. Генкина, И.Н. Грязина, Д.В. Дождева, С.Л. Зивса, И.С. Зыкин, М.И. Кулагина, Л.А. Лунца, А.Л. Маковского, А.В. Мицкевича, В.С. Нерсесянца, И.Б. Новицкого, Е.Б. Пушуканица, Н. Размовича, Р.Ф. Рамзайцева, М.Г. Розенберга, М.А. Супатаева, Л.С. Явич и другие; зарубежные авторы - Рой Мари, Э.Дж. Аннерса, Дж. Барона, С. Байнбриджа, П. Бута, Б. Виндшайда, Р. Давида, С. Амена, К. Жоффре-Спиноза, Р. Йеринга, Х.Дж. Квеца, Л. Лакурта, Дж. Морандиера, Т. Марезола, Г.Ф. Пухта, Ф.К. Савинного, П. Сандева, К. Звейгера, К. Шмитгоффа, Р. Штамллера, П. Шустера, Л. Энеккеруса, Д.И. Мейера, В.В. Чиркин, В.И. Леонтовича, О. Мекка, Н. Штыкова, Ф.Т. Селюкова и отечественные ученые – О.У. Усмонова, Ф.Т. Тахирова, М. Муллаева, В.А. Ойгензихта, Ш.Т. Тагайназарова, М.З. Рахимзода, М.А. Махмудзода, Р.Ш. Шарофзода, Ю. Якубова, И.Х. Бободжонзода, А.Г. Холикзода, Ш.К. Гаюрзода, К.Ш. Курбонова, А.В. Золотухина, Д.Ш.Сангинзода, Ф.С. Сулаймонова, Н.А. Кодирова, А.М. Мирзоева и др.

Методологические основы исследования. Методологическую основу диссертации составляют общенаучные и специальные методы, такие как диалектический, эмпирический и логический, формально-

юридический, сравнительно-правовой, историко-правовой и другие методы.

Диалектический метод позволило изучать вопросы возникновения и развитие обычаев в гражданском обороте в период развития государства таджиков, а также определить особенности обычаев и их воплощение в жизнь народов. В диссертационного исследования также использовались эмпирические и логические методы исследования, которые позволили получить достоверные сведения об использовании обычаев в той или иной местности или группе людей.

С точки зрения формально-юридического методом обычаев рассматриваются как социальные нормы, направленные на урегулирование определенных отношений в гражданском обороте.

Сравнительно-правовым методом изучено значение обычаев в законодательстве РТ и зарубежных нормативных правовых актах, а также в сравнении с международными правовыми актами. Историко-правовой метод позволил изучить возникновение и становление обычаев в гражданском обороте на разных этапах развития права в историческом Таджикистане.

Эмпирическая основа. Эмпирическую основу диссертационного исследования составляют положения исторических памятников обычаев в гражданском праве, Конституция Республики Таджикистан, нормы Гражданского кодекса Республики Таджикистан, в которых говорится об обычаях делового оборота и иных правовых обычаях, положения Семейного кодекса Республики Таджикистан, Экономического процессуального кодекса Республики Таджикистан, Гражданского процессуального кодекса Республики Таджикистан и Закона РТ «О международном коммерческом арбитраже», Закона РТ «О третейских судах», постановления Пленума Верховного суда РТ и Высшего экономического суда РТ, правила ИНКОТЕРМС, Принципы международных договоров УНИДРУА, единые правила МТП и других неофициально кодифицированных источников в соотношении обычаев международной торговли, а также международно-правовые акты.

Научная новизна исследования. Новизна исследования состоит в том, что это одно из первых исследований в Республике Таджикистан, в котором рассматриваются вопросы и проблемы правовых обычаев гражданского оборота. Эта диссертация представляет собой комплексное исследование обычаев гражданского оборота, в основном сосредоточенное на имущественном обороте.

В диссертации определены основные черты гражданских обычаев, классифицируются способы выражения обычного права и выражены новые представления о соотношении обычаев гражданского оборота с другими социальными нормами, а также с положениями

законодательства. Представлены предложения по совершенствованию законодательства РТ.

К защите представляются следующие научные положения, которые составляют новизну диссертационного исследования:

1. Понятие обычного права как нормы закона в его регулярном использовании выражается неопределенным числом участников гражданского оборота.

Обобщение признаков гражданско-правовых обычаев позволяет нам сделать вывод о том что это правовые нормы, соответствующие нравственным нормам и действующие в социальной группы или сообществ и возникшие в определенной человеческой жизненной сфере и существующие в многократной повторение определенных поведения участников гражданского оборота, которые стали обязательными, и обеспечены общественным принуждением.

2. Определено, что обычай в отличие от других социальных норм и права, не требует письменной формы, т.е. его внешнее выражение - это обычные правила поведения круга неопределенных лиц, неразрывно связанных отношениями, которые регулируют действия участников гражданского оборота.

3. В диссертации отмечается, что неписаная форма обычаев позволяет отличить ее от стандартных условий договоров и правил взаимности, которые часто используются в гражданском обороте и имеются только в письменной форме.

4. По мнению автора, обычаи гражданского оборота можно классифицировать с теоретической и практической точки зрения следующим образом:

- по документальной зафиксированности;
- по территории применения и действия ;
- по форме выражения в правовых нормах.

По этим основаниям автор отмечает, что в законодательстве Республики Таджикистан отсутствует понятие традиции делового оборота. В соответствии с содержанием ст. 5 ГК РТ нельзя определить понятие обычаев делового оборота. По признаку их регистрации в документах автор отличает обычаи гражданского оборота от обычаев, зафиксированных в документах, и незарегистрированных. По мнению автора, важно классифицировать обычаи гражданского оборота на основе их регистрации в документах.

По мнению исследователя, также важна классификация обычаев гражданского оборота по кругу их применения (территории) и по форме выражения их в правовых нормах.

Автор отмечает, что классификация обычаи даёт возможность распределить обычаев по определенным признакам. Классификация

обычаев даёт возможность рационально использовать эти нормы при разрешении споров, связанных с использованием гражданско-правовых обычаев.

5. Утверждается, что обычаи не имеют определенного автора и являются продуктом коллективной деятельности. Творцы норм обычного права, т.е. народы проживающие на определенных территориях, и их поведение составляет обычай, которые должны действовать как субъекты гражданского оборота, к которым они принадлежат.

6. Сделан вывод, что формы выражения обычаев отражаются в содержании договоров сторон или типовых условиях договоров или в судебных документах или опубликованных сборниках внутригосударственных и международных организаций.

7. Доказано, что в гражданское законодательстве обычай применяется и признается в том случае, если его использование прямо допускается в некоторой норме, которую необходимо соблюдать, теряет свою обычную форму и становится нормой права. В случаях, когда законом предусмотрена абстрактная возможность использования обычая в имущественных отношениях без указания конкретных норм правового обычая (статья 5 Гражданского кодекса Республики Таджикистан), заранее не ясно, какая норма разрешена среди других правил, предусматривающихся на практике.

8. Диссертант сделал вывод, что сферу применения обычая необходимо расширить в гражданском обороте. Также, в рамках допустимого регулирования, целесообразно развивать круг гражданско-правовых обычаев, в области которых участники гражданского оборота могут создавать правила поведения и по своей воле выбирать правила поведения. Законодательство, в иных случаях ограничивая волеизъявления субъектов гражданского правоотношения, предусматривает условия, в которых использование обычаев не разрешается.

9. Делается вывод, что необходимо пересмотреть положения норм ч. 2 ст. 489 ГК РТ в случаях, когда в договоре не содержится отсылка к примерным условиям, и такие примерные условия применяются к отношениям сторон в качестве обычаев делового оборота, если они отвечают требованиям, установленным ст. 5 и частью 6 статьи 483 данного Кодекса.

Сущность метода санкционирования в гражданском обороте и противоречия ожидания субъектов гражданских правоотношений и необходимость их понимания не даёт преимущества диспозитивной нормы над обычаем. Определение места обычаев считается более приемлемым, чем диспозитивная норма в системе регулирования сделок в гражданском обороте.

10. Обосновано, что обязанность доказывать наличие обычаев является обязанностью заинтересованного лица. Можно сделать вывод, что в таких случаях бремя доказывания существования и содержания обычаев возлагается на лицо, интересы которого затрагиваются. Неупоминание признаков обычной нормы при ее применении в определенном времени, месте и кругу лиц создает определенные трудности в отличии ее от других социальных норм.

11. Диссертант сделал вывод, что существует неофициальная кодификация международной торговой практики и она может включаться в толкование международной торговой практики для единого правоприменения или может, применяет метод отражения международной торговой практики путем обобщения и документирования, а также для признания ее международным торговым сообществом.

12. Автор отмечает, что в процессе правоприменения обычаи международной торговли выполняют задачу нормативного регулирования трансграничных торговых отношений и восполнения пробелов в международных договорах, а также для определения прав, применимых в определенных сферах торговли.

13. Можно сделать вывод, что в разных правовых системах порядок разрешения обычаев решается по-разному. Если в англосаксонской правовой системе разрешения обычаев относительно больше, например, разрешения государства с принятием соответствующих законов и судебных актов. В романо-германской правовой системе определен только один случай разрешения на использование обычаев, который предусмотрен двумя способами. Во-первых, разрешить использование обычаев в целом, выявив характерные для нее признаки. Во-вторых, ссылаясь на законодательство об использовании обычаев в регулировании конкретных гражданско-правовых отношений. Если во втором случае используется обычай, не отвечающий первым требованиям к разрешению обычая, то обычай второго порядка не применяется, поскольку он не обладает всеми признаками обычая.

По результатам проведенного исследования предложено внесение изменений и дополнений в законодательство РТ.

Теоретическая и практическая значимость исследования. В настоящей диссертации впервые подробно проанализированы и изучены вопросы обычаи в гражданском обороте. Выводы и рекомендации, полученные в результате научного исследования, могут быть использованы в дальнейших исследованиях по вопросам, связанным с использованием обычаев в гражданском обороте. Выводы и рекомендации, изложенные в диссертации, направлены на формирование и развитие института обычаев в РТ.

Представленные диссертантом в исследовании рекомендации и предложения по повышению правовой роли обычаев в регулировании и разрешении гражданских правоотношений могут быть использованы в законодательстве и практике. Также материалы, выводы и рекомендации, приведенные в диссертации, можно использовать в преподавании теории государства и права, гражданского права, гражданского и экономического процессуального права, а также в институтах альтернативных способов разрешения споров, таких как третейские суды и арбитражное производство, при написании диссертаций, научных монографий и пособий, дипломных, магистерских, курсовых работ по указанной теме.

Степень достоверности результатов. Достоверность результатов исследований основана на объективном и всестороннем анализе теоретических и практических исследований, связанных с различными аспектами обычаев в гражданском обороте, анализе результатов и выводов, принятых в науке, его определении, разработке теоретических и практических идей и рекомендаций диссертанта, научной новизне и рекомендациях, анализе национального законодательства и законодательства зарубежных государств в области обычаев в гражданском обороте.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Предмет и содержание исследования соответствует паспорту специальности 12.00.03 - Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право, утвержденному Высшей аттестационной комиссией при Президенте РТ.

Личный вклад соискателя учёной степени. Личный вклад автора диссертации подтверждается уровнем научной новизны диссертации, научными пунктами, представленными на защиту, научными статьями, докладами на теоретических семинарах и научных конференциях, а также выражается в разработке проектов положений и поправок. В то же время стиль написания, решение проблем и стиль диссертации отражают личный вклад автора диссертации.

В ходе исследования в диссертации развивалась идея о том, что правовой обычай в гражданско-правовых сделках - это совокупность правовых норм, сформированных в определенной сфере человеческой деятельности, социальной группе или месте в результате многократного повторения определенных форм поведения, носит обязательный характер, подлежит публичному принуждению и используется для регулирования конкретных гражданско-правовых отношений в соответствии с разрешением и в порядке, установленном государством.

Развитое представление об особенностях применения правовых обычаев в регулировании гражданско-правовых отношений является вкладом в развитие гражданских прав Республики Таджикистан.

В диссертации разработан ряд теоретических положений, выводов и рекомендаций по совершенствованию законодательства Республики Таджикистан.

Апробация и применение результатов диссертации.

Диссертационная работа подготовлена и обсуждена в отделе частного права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана. Диссертационная работа также обсуждена на заседании Ученого совета Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана и рекомендована к защите.

Положения, выводы и рекомендации, разработанные в ходе научных исследований, нашли отражение в 7 учебных изданиях, 15 научных статьях, 7 из которых опубликованы в научных журналах, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан.

Различные аспекты диссертационного исследования отражены в выступлениях автора на научно-практических конференциях:

- Научно-практическая конференция «Роль национального единства в развитии государственности и развитии законодательства в республике» прошла в Национальном центре законодательства при Президенте Республики Таджикистан. – доклад на тему: «Одатҳои муомилоти граждони дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». Душанбе: 2018;

- VII Международная научно-практическая конференция «Национальная правовая система Республики Таджикистан и стран СНГ: анализ тенденций и перспектив развития», посвященная 25-летию Конституции Республики Таджикистан. – доклад на тему: «Роль обычаев в регулировании имущественных отношений». Душанбе, 2020;

- Республиканская научно-теоретическая конференция, посвященная 25-летию Народного Единства на тему «Эффективность правоприменения как фактор укрепления законности и правопорядка». – доклад на тему: «Масъалаҳои назариявии татбиқи одатҳои ҳангоми танзими муносибатҳои граждони», Национальная академия наук Таджикистана. Душанбе, 2022;

-III Международная научно-практическая конференция «Право и экономика: актуальные вопросы хозяйственного права и информационной безопасности». – доклад на тему: «Гражданско-правовые проблемы

соотношения обычаев с иными общественными нормами в регулировании правоотношений». Душанбе, 2023.

- II Международная научно-практическая конференция на тему: «Юридическая наука и практика», посвященная Дню таджикской науки. – доклад на тему: «Роль обычаев гражданского оборота при регулировании международных торговых отношений», г. Душанбе, 29 апреля 2023 года;

- Республиканская научно-теоретическая конференция на тему «Защита государственной независимости в условиях угроз современного мира: национальные и международные правовые основы:». - доклад на тему: «Применение обычаев как источника права в регулировании гражданских отношений». Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. ш. Душанбе, 2024 г.;

- Научно-практическая республиканская конференция на тему «Государственная независимость – основа укрепления правового государства», - доклад на тему: «Значение внедрения обычаев в укреплении правовой просвещений», Национальная академия наук Таджикистана, Душанбе, 2024 г.

Публикации по теме диссертации. Относительно темы диссертации, ее содержание и сущность соискатель отразил в 5 учебных пособиях, 18 научных статьях, 7 из которых были опубликованы в журналах, рецензируемых Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан и 8 из которых были опубликованы в других изданиях.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав и восьми подразделов, заключения и списка использованной литературы. Общий объем диссертации 189 страницы.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Во **введение** исследование автором дано актуальность исследование, степень изученности научной работы, объект, цель и задачи диссертации, эмпирические основы научной темы, теоретические и методологические основы темы, новизна и положения, вынесенные на защиту, теоретическая значимость и практическая применимости работы, степень достоверности результатов, апробация и применение исследований и др.

Первая глава работы - «**Правовая природа обычаев в гражданском обороте**» включает в себе четыре подраздела.

В первом параграфе первой главы - «**Эволюция обычаев в гражданском обороте**», автор диссертации с учетом научной литературы

и гражданского законодательства считает невозможным изучение природы, понятия и сущности обычая в гражданских отношениях без анализа его происхождения. Он отмечает, что обычаи были признаны древнейшим источником права. Вначале человек интересовался не только конструированием предметов материального мира, но и накоплением духовных ценностей. Перейдя к форме сосуществования в сообществе и отказавшись от законов природы, человек обнаружил необходимость создания искусственных правил для регулирования отношений между ним и другими людьми внутри и вне общества. Поэтому необходимо предпринять определенные действия, которые зависят от этого. Обычаи побуждают человека поддерживать общее благо и рассматриваются как важный шаг в формировании человеческого начала в человеческих существах как естественных существах.

По мнению автора, самые старинные правила поведения людей, то есть их отношений друг с другом, - это обычаи.

Самым простым правилом среди них было табу, а термин «табу» возник еще в полинезийский период, а в доклассовом обществе это была система запретительных правил, нарушение которых под угрозой наказания запрещалось чрезвычайными силами. Изучив историческую подоплеку феномена «запретительных норм», ученые пришли к вполне обоснованному выводу, что «запретительные нормы» возникли при формировании догосударственного общества и, по мнению исследователей, естественного общества (догосударственного общества), могут иметь нормы, значения и ценности, лежат внутри каждого из своих представителей и представляют интересы членов общества в целом (Ромашов Р.А., Сорокин П.А.).

Диссертант сделал вывод, что обычаи табу наиболее тесно связаны с инстинктами, и поэтому люди практикуют их с древних времен до наших дней, не понимая их сути. Обычаи регулировали самые важные аспекты жизни людей, даже порядок распределения пищи среди членов общества, и обеспечивали самое главное - существование общества. Обычаи установили стереотипы поведения, то есть традиции, в соответствии с которыми человек действует без анализа других возможных способов решения проблемы, и они являются мерой принадлежности человека к определенной группе и обществу.

Изучая обычное право горных таджиков, автор обращает внимание на похожее явление, которое использовалось горными таджиками как общее название народного обычая, имеющего арабские корни и употребляемого в мусульманских странах. Горцы называли обычай на своем родном языке, в том числе чеченцы называли свой правовой обычай эдил, а осетины - ардау, а осетинское исправление ардау аналогично латинскому термину *ordo* и французскому термину *l'ordre* или

древнерусскому термину ряд, что означает правило, имел арийские корни, и, согласно древнерусским памятникам, «ряд» означал «обычай». По мнению ученых, термин «обычай» используется горными таджиками в разных смыслах, а слово «ъадат» - это арабское слово, означающее «одат» (Тахиров Ф.Т.). Автор подчеркивает, что его юридический смысл важнее, а термины «обычай» и «обычное право» не являются синонимами. Термин «обычай» шире, чем термин «обычное право».

Автор отмечает, что до приобретения независимости на территории РТ не применялось нормы обычаев. Сейчас, несмотря на тенденцию законодательства, положение обычаев не утратило своей роли как источника права. В большинстве стран юридические обычаи широко используются при регулировании предпринимательских и торговых отношений.

Второй подраздел первой главы озаглавлен «Понятие обычая в гражданском обороте», в котором изучаются и оцениваются взгляды ученых в разное время.

В результате изучения и оценки взглядов ученых и исторических документов автор утверждает, что обычаи в гражданском обороте - это правовые нормы, которые соответствуют нравственным нормам в определенной области жизнедеятельности человека, другие социальные группы или места в итоге многократного повторения поведения, они формируются, являются обязательными для субъектов гражданского оборота, наделены механизмом общественного принуждения и являются основанием для регулирования определенных общественных отношений в соответствии с разрешением и установленным государством. По мнению автора, обычай может быть источником права, если он отвечает следующим условиям: а) он должен иметь юридическую необходимость, потому что никакая другая необходимость не может создать права; б) юридическая необходимость должна неоднократно возникать на практике и соблюдаться в течение определенного времени; в) юридическая необходимость всегда должна быть выражена в одной и той же форме, иначе возникновение обычая невозможно; г) обычаи должны соответствовать нормам нравственности.

Автор определяет, что понятие «обычай делового оборота», данное в статье 5 ГК РТ, содержит очень широкое положение «правила поведения, которые широко применяются в какой-либо области предпринимательства». Учитывая, что нормы обычного права носят индивидуальный характер, невозможно определить объем термина «широко используемый» после статьи 5. Поэтому он предлагает определять понятие «обычай делового оборота» в соответствии с изложенной выше концепцией обычного права. Кроме того, по мнению автора, статья 5 ГК РТ не может предусмотреть включения только обычаи

делового оборота, поскольку понятие «обычай» также дано в предмете гражданско-правового регулирования.

Поэтому автор предлагает изменить название и содержание статьи 5 ГК РФ на «Правовой обычай в гражданском обороте». По мнению автора, если статья 5 ГК РФ будет выражена таким образом, то можно будет использовать ее в регулировании гражданско-правовых отношений не только в обычаях делового оборота, но и в обычаях других видов гражданско-правового оборота.

Третий подраздел первой главы называется «Соотношение обычаев с другими социальными нормами», в котором изучаются и рассматриваются вопросы соотношения обычаев с другими социальными нормами, включая традиции.

В результате изучения взглядов ученых автор делает вывод, что в теории права нет единого мнения о соотношении обычаев и традиций как средства социального регулирования. Автор придерживается позиции указанных ученых, которые выделяют следующие соотношение обычаев и традиций: во-первых, в их разновидности; во-вторых, в их общности; в-третьих, в их отличительных чертах.

По этим основаниям диссертант считает, что существует три вида взаимоотношений обычаев и традиций. 1). Автор считает, что в отличие от традиций обычаи определяют правила поведения в конкретных моментах жизнедеятельности и не обращают внимания на психологические качества человека.

2). По мнению автора, различия в обычаях и традициях отражаются не в их ментальности, а в особенностях общественных отношений, которые являются механизмом обеспечения их устойчивости и повторяемости.

3). Обычаи и традиции различаются также по своему нравственному воздействию на людей. Автор также утверждает, что обычаи формируют правила многократного использования поведения, а традиции - это сложные привычки определенного действия.

Поэтому автор отмечает, что традиции в отличие от обычаев являются средством формирования и передачи психологических качеств, необходимых для нормального существования сложных социальных отношений.

Четвертый подраздел первой главы озаглавлен **«Классификация обычаев гражданского оборота»,** где проанализировано разновидности классификации обычаев.

Обычаи в зависимости от их разновидности можно классифицировать следующим образом:

- предусмотренные в документах;
- по применению в определенной территории;

- по форме выражения в правовых нормах.

По этим основаниям автор отмечает, что в законодательстве Республики Таджикистан отсутствует понятие традиции делового оборота. В соответствии с содержанием ст. 5 ГК РТ нельзя определить понятие обычаев делового оборота. По признаку их регистрации в документах автор отличает обычаи гражданского оборота от обычаев, зафиксированных в документах, и незарегистрированных. По мнению автора, важно классифицировать обычаи гражданского оборота на основе их регистрации в документах.

По мнению исследователя, также важна классификация обычаев гражданского оборота по кругу их применения (территории) и по форме выражения их в правовых нормах.

Автор отмечает, что классификация обычаев даёт возможность распределить обычаи по категориям. Это касается, прежде всего, разрешения споров, связанных с использованием гражданско-правовых обычаев.

Вторая глава диссертации «Использование и санкционирование обычаев в гражданском обороте» состоит из двух подразделов.

Первый подраздел второй главы озаглавлен **«Способы выражения и применения обычаев в гражданском обороте»**, в котором рассматриваются использование и формы выражения обычаев. Автор отмечает, что необходимо предусмотреть несколько форм выражения норм обычного права. Во-первых, в договоре или соглашении сторон гражданско-правовых отношений, в форме пословиц или поговорок, обзоров и выводов, данных в суде о местных обычаях, является указанием на старых крестьян, отвечающих на запрос, какого-либо отдельного исследователя или комиссии, занимающейся изучением местных обычаев, обзоров и заметок туристов и тому подобного.

Также к первой группе средств выражения обычного права относятся своды обычаев и правил, например, Свод правил в международном частном праве.

Во-вторых, судебные способы выражения обычного права. Судебные способы осуществляются по-разному в зависимости от принадлежности государства к определенным правовым семьям (романо-германский и англосаксонский) соответственно судебное решение не признается, а судебные прецеденты признаются источником права.

В правовой системы РТ судебный прецедент не признается источником права, хотя исторически имеет тенденцию быть в направлении романо-германской правовой системы.

Автор отмечает, что при рассмотрении дела с участием иностранного элемента по существующих судебной практики необходимо бремя доказанности существования обычаев возложено на

сторон. Например, в ч. 3 ст. 43 Закона РТ «О МКА» арбитраж принимает решение, руководствуясь условиями договора и с учетом коммерческих обычаев, применимых к данной сделке.

Автор отмечает, что с внесением изменений и дополнений в ЭПК Республики Таджикистан и ГПК Республики Таджикистан будет накоплен опыт использования обычаи делового оборота и иных правовых обычаев применительно к гражданско-правовым отношениям. В настоящее время судебные решения в основном ссылаются на статьи Гражданского кодекса Республики Таджикистан, допускающие использование традиций делового оборота. Однако можно привести в пример использование законодательства о рекламе, которое отражает традицию делового оборота.

Второй подраздел второй главы озаглавлен «Проблемы санкционирования обычай в гражданском обороте» и рассматривает процедуру разрешения обычаев в гражданском обороте. Автор отмечает, что в Таджикистане регулирование правовых обычаев утратило свои позиции в советское время, но после обретения независимости и с принятием Гражданского и Семейного кодексов и других законов учитываются нормы обычаев.

Что касается допустимости обычаев в юриспруденции, автор выделяет четыре момента: а) разрешение как государственное санкционирование; б) разрешение как государственное признание; в) разрешение как средство обеспечения обычаев посредством государственного принуждения; г) разрешение как способ государственного укрепления обычаев.

Таким образом, все вышеперечисленные методы разрешения обычаев, даже международных обычаев, практикуются государствами. Одним из видов разрешений, основанных на законодательстве, являются содержание ст. 5 ГК РТ «Обычаи делового оборота», которая предусматривает:

«1. Обычаем делового оборота признается сложившееся и широко применяемое в какой-либо сфере предпринимательской деятельности правило поведения, не предусмотренное законодательством, независимо от того, зафиксировано ли оно в каком-либо документе. 2. Обычаи делового оборота, противоречащие обязательным для участников соответствующего отношения положениям законодательного акта или договора, не применяются». В ст. 20 ГК РТ «Имя физического лица» также включают аналогичную норму: «1. Физическое лицо приобретает и осуществляет права и обязанности под своим именем. Если законодательством не предусмотрено иное, под именем физического лица понимается фамилия, имя и если имеется - отчество».

Надо подчеркнуть, что разрешение по закону обычно делится на два подтипа. Первый - это непосредственное разрешение на основании законодательства. Это в таком случае, что если в Конституции или других законах существует норма, ссылающаяся на обычаи, или если законодательство предусматривает использование обычаев в определенных отраслях права. Второй подпункт - косвенное разрешение по закону - появляется только в случае прямой ссылки на конкретную норму нормативного правового акта, определяющую применение норм обычного права.

Еще одна форма государственного разрешение обычаев - это правоприменение. Иногда суды используют нормы обычаев при рассмотрении тех или иных споров между гражданами и юридическими лицами. Санкционирование обычаев в современном Таджикистане считается возможным в ходе судебной и экономической практики, если решения Конституционного суда, Верховного Суда, Высшего экономического суда Республики Таджикистан признаны правовыми источниками, имеющими обязательную силу.

Принимая во внимание вышеизложенное, автор выделяет субъекты обычного санкционирования на государство через законодательную, исполнительную и судебную ветви власти, на стороны договора и иные организации.

Третья глава диссертации «Понятие и сущность обычаев в международном гражданском обороте» состоит из двух подразделов. **Первый подраздел главы 3 озаглавлен «Обычаи делового оборота как разновидность отношений в международном гражданском обороте»** и посвящен развитию обычаев в международной торговле. Автор отмечает, что при анализе международного частного права рассматривается понятие «применимое право», которое включает в себя право конкретного государства и право регулирования договорных отношений, а также международную торговую практику, это своевременные и необходимые правила поведения.

Исследователь отмечает, что в ст. VII Женевской конвенции о МКА предусмотрено, что стороны могут по своему усмотрению и взаимному согласию определять право, которое арбитраж будет применять для разрешения спора в международных торговых отношениях. Если применимое право не определено сторонами, арбитры должны применять определенные нормы коллизионного права. Арбитры всегда могут применять условия договора и обычаи гражданского оборота. Например, в соответствии со ст. 43 Закона РТ «О МКА»: 1). Арбитраж разрешает спор в соответствии с такими нормами права, которые стороны избрали в качестве применимых к существу спора. Любое указание на право или систему права какого-либо государства должно толковаться как

непосредственно отсылающее к материальному праву этого государства, а не к его коллизионным нормам. 2). При отсутствии какого-либо указания сторон арбитраж применяет право, определенное в соответствии с коллизионными нормами, которые он считает применимыми. 3). Во всех случаях арбитраж принимает решение в соответствии с условиями договора и с учетом торговых обычаев, применимых к данной сделке.

Определено, что положений ст. VII Женевской конвенции о внешнеторговом арбитраже, ст. 43 Закона РТ «О МКА» и ст. 28 Типового закона ЮНСИТРАЛ о МКА не являются единственным случаем для применения обычаев в международной торговле в отношении условий договора.

Проанализировав арбитражных регламентов, автор рассматривает применение обычаев в случаях, если: - установлено требования применения обычаев; - неустановленные требования применения обычаев и не ограничивают руководство коммерческими обычаями. В результате практически все арбитражные правила учитывают международные торговые обычаи при вынесении решений судами.

Такая позиция свидетельствует о том, что обычаи в международной торговле имеют юридическую силу в соответствии с законом, и встречаются перемещение обычаев к регулированию международных договоров и в официальные источники права.

Второй подраздел третьей главы называется **«Юридическая природа обычаев гражданского оборота в международной торговле»** и посвящается обычаям в международных торговых отношениях. На основе анализа практики и природы обычаев в международной торговле автор выделяет два понятия рассматриваемого явления.

Первое понятие - традиционная концепция обычаев, которую обозначают М.М. Богуславский, Г.К. Дмитриева, В.П. Звекон, И.С. Зыкин, Т.Н. Нешатаева, Л.А. Лунц, Д.Ф. Рамзайцев и др; Вторая группа учёных - М.Г. Розенберг, Н.Г. Вилкова, В.А. Мусин не дают понятие обычаев в международном гражданском обороте, а лишь перечисляют признаки обычаев на примерах из международной практики. Е.А. Шекин, В.А. Канашевский, Н.Ю. Ерпылева указывают на особую роль обычаев в международных торговых отношениях.

Учитывая доминирующий торговый статус Ганзы, исследователь приводит в качестве примера широко распространенную торговую практику итальянских городов, добавляя, что город «хотел все торговые практики или обычаи в своих международных торговых отношениях сделать обязательными для всех участников договора», вместо этого он прибыл в Англию, что привело к «англичанизации» международных торговых обычаев.

ВЫВОДЫ

В **заключении** излагаются основные выводы из проведенного исследования и наиболее значимые научно-практические предложения:

1) понятие обычного права как нормы закона в его регулярном использовании выражается неопределенным числом участников гражданского оборота. Обобщение признаков гражданско-правовых обычаев позволяет нам сделать вывод о том что это правовые нормы, соответствующие нравственными нормам и действующие в социальной группы или сообществ и возникшие в определенной человеческой жизненной сфере и существующие в многократной повторение определенных поведения участников гражданского оборота, которые стали обязательными, и обеспеченных общественным принуждением. [1–А];

2) автор приходит к следующему выводу, что обычаи, в отличие от других источников гражданского права, не требуют фиксированности в письменной форме. [2–А];

3) диссертант отмечает, что неписаная форма обычаев позволяет различать ее от стандартных условий договоров и аналогичных правил, которые часто используются в гражданском обороте и доступны только письменно [2–А];

4) обычаи в гражданском праве можно классифицировать по нескольким признакам. С научной и практической точки зрения наиболее важная классификация обычаев в гражданском обороте выглядит следующим образом:

- по регистрации в документах;
- по сфере применения (использованию);
- по типу выраженных в них правовых норм [3–А];

5) обосновывается, что обычаи создаются народом и не имеют определенного автора и являются правотворчеством народа. Обычное право, которое основывается на обычаи народа, лица участвуют только как субъект гражданского права [5–А];

6) делается вывод, что формы выражения обычаев отражаются в содержании договоров сторон или типовых условиях договоров либо в судебных документах или опубликованных сборниках внутригосударственных и международных организаций.

7) автор отмечает, что указание на обычаи, предусмотренные в гражданском законодательстве, не является основанием для разрешения применения обычного права. Если положение закона относится к обычаю, который в конечном итоге должен соблюдаться, он теряет свою обычай и становится нормой законодательствам [2–А];

8) предлагается расширить сферу применения обычаев. В рамках допустимого регулирования целесообразно развивать обычаи

гражданского права, в контексте которых участники гражданского оборота могут по своей воле выбирать или создавать правила поведения. Закон в этом случае следует обобщить в отрицательном определении области применения обычного права посредством императивных норм [5–А];

9) диссертант предлагает, что согласно ст. 489 ГК РТ, предусматривающий типовые условия договора, в которых условия договора определяются обычаями делового оборота. Типовые условия договора не могут быть использованы, поскольку они не соответствуют положениям статьи 5 ГК РТ. Следовательно, в регулировании гражданских правоотношений применение обычаев оправдано по отношению к диспозитивной норме. [1–А];

10) обосновывается, что обязанность доказать существование обычаев является обязанностью заинтересованного лица. Факт существования общепризнанного обычного права может быть исключением. Можно сделать вывод, что в таких случаях бремя доказывания существования и содержания обычаев возлагается на лицо, интересы которого затрагиваются. Неупоминание признаков обычной нормы при ее применении в определенном времени, месте и кругу лиц создает определенные трудности в отличии ее от других социальных норм. [3–А; 5–А];

11) диссертант сделал вывод, что существует неофициальная кодификация международной торговой практики, и она может включать в толкование международной торговой практики для единого правоприменения или может применять метод отражения международной торговой практики путем обобщения и документирования, а также для признания ее международным торговым сообществом [4–А];

12) автор отмечает, что в процессе правоприменения обычаи международной торговли выполняют задачу нормативного регулирования трансграничных торговых отношений и восполнения пробелов в международных договорах, а также для определения прав, применимых в определенных сферах торговли [2–А, 3–А].

13) можно сделать вывод, что порядок разрешения обычаев в разных правовых системах решается по-разному. Если в англосаксонской правовой системе разрешения обычаев относительно больше, например, разрешения государства с принятием соответствующих законов и судебных актов. В романо-германской правовой системе определен только один случай разрешения на использование обычаев, который предусмотрен двумя способами. Во-первых, разрешить использование обычаев в целом, выявив характерные для нее признаки. Во-вторых, ссылаясь на законодательство об использовании обычаев в регулировании конкретных гражданско-правовых отношений. Если во втором случае

используется обычай, не отвечающий первым требованиям к разрешению обычая, то обычай второго порядка не применяется, поскольку он не обладает всеми признаками обычая [4–А, 7–А].

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ПРИМЕНЕНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЙ

В результаты проведенного исследования предложена рекомендации по совершенствованию гражданского, гражданско-процессуального и экономическо-процессуального законодательства Республики Таджикистан:

I. Внести в ГК РТ следующие изменения и дополнения:

1. Статью 5 изложить в следующей редакции:

«Статья 5. Обычай в гражданском обороте

1. В гражданском обороте обычай признается, если они не предусмотрены нормами закона и не противоречащие положениям закона, договора и основам нравственности и направлено для регулирования и применения в определенных гражданско-паравовых отношениях.

2. Обычаем делового оборота признается независимо от того, зафиксировано ли оно в каком-либо документе правило поведения, не предусмотренное законодательством, сложившееся и широко применяемое в какой-либо области предпринимательской деятельности, если они не противоречат положениям законодательного акта или договора.

3. Международные обычаи используются и применяются на территории Республики Таджикистан, если они не противоречат основам публичного порядка Республики Таджикистан, морали и закону». [1-М], [2-М], [3-М].

2. Части 4, 5 и 6 ст. 483 должно быть выражено следующим образом:

"4. Условия договора определяются по усмотрению сторон, за исключением случаев, когда соответствующие условия установлены законом или иными нормативными правовыми актами. В случаях, когда условие договора предусмотрено в соответствии с нормативно-правовыми актами, если соглашением сторон не предусмотрено иное (диспозитивный норма), стороны могут исключить его или изменить это условие своим соглашением. [1-М].

5. Если условия договора не были определены сторонами, соответствующие условия будут определены согласно обычаям гражданского оборота";

3. Положения части 3 статьи 484 дополнить следующим содержанием:

"3. При отсутствии в положениях закона или договора обязательных правил для сторон и иные условия, направленных на регулирование соответствующих отношений, если иной порядок не предусмотрен законодательством или договором, условия договора определяются обычаям или правовым обычаям или обычаям делового оборота.";

4. Часть 2 статьи 489 изложить в следующей редакции:

"2. В случаях, когда в договоре нет ссылки на типовые условия, такие типовые условия применяются к отношениям с участием сторон как обычаяи или правовые обычаяи или обычаяи делового оборота в гражданском обороте.";

5. В части 1 статьи 1306 слова "международные обычаяи, признаваемые Таджикикистаном" заменить словами "международные обычаяи";

6. В тексте Кодекса перед словами "обычаяи делового оборота" добавить слова "обычаяи или".

I. Внести в ЭПК РТ следующие изменения и дополнения:

1. Во втором предложении статьи 2 после слов "закон и суд" дополнить знак и слова "содействие заключению мирового соглашения, развитию обычаев и обычаев делового оборота";

2. Дополнить статью 13¹ следующего содержания:

"Статья 13¹. Применение обычаев делового оборота

1. Суд применяет обычаяи делового оборота когда правила поведения, не предусмотренные законом или договором.

2. Обычаяи делового оборота не применяются в экономическом судопроизводстве, если это противоречит положениям закона или договора, обязательного для сторон.

3. Если содержание делового оборота суду не известно, обязанность доказывания их обоснованности может быть возложена на стороны.

4. Независимо от представленных сторонами доказательств суд может по собственной инициативе использовать иную информацию, определяющую содержание обычаи делового оборота". [5-М];

2. Часть 1 статьи 68 изложить в следующей редакции:

"1. Случаи, которые суд признал общеизвестными или обычаи делового оборота являются общеизвестным, не нуждаются в доказывании».

II. В ГК РТ следует внести следующие изменения и дополнения:

1. Во втором предложении статьи 3 после слов "закон и суд" дополнить знак и слова "содействие заключение мирового соглашения, развитию обычаев и обычаев делового оборота";

2. Дополнить статью 12¹ следующего содержания:

"Статья 12¹. Применение обычаев и правовых обычаев

1. Суд применяет обычаи или правовые обычаи когда правила поведения, не предусмотренные законом или договором.

2. Обычаи и правовые обычаи не применяются в гражданском судопроизводстве, если они противоречат положениям закона или договора, обязательного для сторон.

3. Если суду не известно содержание обычаев или правовых обычаев, обязанность доказывания их обоснованности может быть возложена на стороны.

4. Независимо от представленных сторонами доказательств суд может по собственной инициативе использовать иные сведения, определяющие содержание обычаев или правовых обычаев". [5-М];

3. В части 1 статьи 64 после словосочетания "признаваемых" знак "," заменить словами "или обычаи являются общепризнанным".

ПУБЛИКАЦИЙ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ

I. Статьи, опубликованные в рецензируемых научных журналах, входящих в перечень Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан

[1-А]. Анушервони И. Одатҳои муомилоти граждони дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Матн] / И. Анушервони // Маҷаллаи Академияи ҳуқуқи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – 2018. - №3 (27). – С. 87-90. ISSN 2305-0535.

[2-А]. Анушервони И. Обычаи в гражданском обороте: постановка проблемы. [Текст] / Анушервони И. // Журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2018. – №4 (24) – С. 260-271. ISSN 2307 – 5198.

[3-А]. Анушервони И. Правовая природа и понятие обычаев в современном гражданском обороте. [Текст] / Анушервони И. // Журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2019. – №1 (26) – С. 188-203. ISSN 2307 – 5198.

[4-А]. Анушервони И. Правовая система Республики Таджикистан в годы государственной независимости. [Текст] / Анушервони И., И.Х. Бободжонзода // Журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет Таджикского национального университета. – 2019. №1 (27). – С. 21-39. ISSN 2307 – 5198.

[5-А]. Анушервони И. Роль обычаев в регулировании имущественных отношений. [Текст] / Анушервони И. // Научно-информационный журнал «Правовая жизнь» Юридический факультет

Таджикского национального университета. – 2020. – №2 (30). – С. 236-246. ISSN 2307 – 5198.

[6–А]. Анушервони И., Нуров Х.П. Историко – правовые основы развития правоотношений в сфере научно-технической деятельности в современном Таджикистане. [Текст] / Анушервони И., Х.П. Нуров // Журнал «Законодательства» Национального центра законодательства при Президенте Республики Таджикистан – 2018. – №3 (31). – С. 26-30. ISSN 2410-2903.

[7–А]. Анушервони И. Проблемаи татбиқи одатҳои ҳуқуқӣ ҳамаҷун сарчашмаи ҳуқуқ: таҳлили назариявӣ ҳуқуқӣ. [Матн] / Анушервони И. М.З. Раҳимзода, // Маҷалаи илмӣ-амалӣ Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон Факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2022. – №4 (28). – С.123-137. ISSN 2414 9217.

II. Учебное пособие

[8–А]. Анушервони И., Раҳимзода М.З., Маҳмадшоев Ф.А., Нуров Х.П., Ромиз Ҷ., Саидзода М.Ш., Ҳамроқулзода Б.А. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи муҳоҷират” [Матн] / Анушервони И., М.З. Раҳимзода, Ф.А., Маҳмадшоев, Х.П. Нуров, Ромиз Ҷ., М.Ш. Саидзода, Б.А. Ҳамроқулзода. Зери таҳрири Узви вобастаи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон, Раҳимзода Маҳмад Забир.- Душанбе: МДМТ. – 2017. – С.65-79, 97-98. ISBN 978-99975-985-5-4.

[9–А]. Анушервони И., Бобочонзода И.Х. Саидзода М.Ш., Ҳамроқулзода Б.А. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдак” [Матн] / Анушервони И., И.Х. Бобочонзода, М.Ш. Саидзода, Б.А. Ҳамроқулзода. Зери таҳрири Раиси Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Шермуҳаммад Шоҳиён, - Душанбе: ЭР-граф. – 300 саҳ. ISBN 978-99975-50-70-5

[10–А]. Анушервони И., Маҳмадшозода Ф.А., Исмоилова М.И., Назаров Д.Д., Меликов У.А., Зарифов У. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зӯрварӣ дар оила» [Матн] / Анушервони И., Ф.А. Маҳмадшозода, М.И. Исмоилова, Д.Д. Назаров, У.А. Меликов, У.Зарифов. Зери назари Муовини директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ Маҳмадшозода Ф.– Душанбе: ЭР-граф. – 2020. – С.67–77, 125-146. ISBN 978-99975-50-70-5.

[11–А]. Анушервони И., Саидзода И.Х., Баҳриддинзода С. Э., Маҳмадшозода Ф. А., Бобокалонов Ф. М., Пулатов А. С., Табаров Н., Мансурӣ Ш. ва дигарон. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи гурезаҳо» [Матн] // Анушервони И., Ф.А. Маҳмадшозода, М.И. Исмоилова, Д.Д. Назаров, У.А. Меликов, У.Зарифов. Зери назари

тахрири Директори Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Саидзода И.Х. – Душанбе: МДМТ – 2021. – С. 18-25. ISBN 978-99975-985-5-4.

[12–А]. Анушервони И., Саидзода И.Х., Баҳриддинзода С. Э., Маҳмадшозода Ф. А., Бобокалонов Ф. М., Пулатов А. С., Табаров Н., Мансурӣ Ш. ва дигарон. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи гаравхона (ломбард)» [Матн] / Анушервони И., И.Х. Саидзода, С.Э.Баҳриддинзода, Ф.А. Маҳмадшозода, Ф.М. Бобокалонов, А.С.Пулатов, Н. Табаров, Ш.Мансурӣ. Зери таҳрири Директори Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, н.и.х., дотсент Саидзода Иззатулло Хабибулло. – Душанбе: ЭР-граф. – 2019. – С. 81-86. ISBN 978-99975-50-70-5.

III. Статьи, опубликованные в других изданиях

[13–А]. Анушервони И. Нуров Ҳ.П. Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузори соҳаи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қонунгузори меҳнати давлатҳои аъзои ИДМ. [Матн] / Анушервони И., Ҳ.П. Нуров // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ» Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2017. – №2 (26). – С. 101-116. ISSN 2410-2903.

[14–А]. Анушервони И. Бободжонзода И.Х., Государственная независимость Таджикистана и национальное право. [Текст] / Анушервони И., И.Х. Бободжонзода // Мир политики и социологии. – Санкт-Петербург. – 2018. – №9-10 С.110-129. ISSN 22218-7499.

[15–А]. Анушервони И, Нуров Ҳ.П., Ёров А.А., Проблемы наследственного права в Республике Таджикистан [Текст] / Анушервони И., Ҳ.П. Нуров, А.А. Ёров // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ» Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2018. – №1 (29). – С. 38-54. ISSN 2410-2903.

[16–А]. Анушервони И. Проблемаи ҳифзи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон (сайёҳ) дар хизматрасонии сайёҳӣ. Нақши Ваҳдати миллии дар пешрафти давлатдорӣ ва инкишофи қонунгузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. (Маҷмуи мақолаҳои конференция бахшида ба 21-солагии Ваҳдати миллии, соли рушди сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ). [Матн] / Анушервони И. / Таҳти назари директори Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсент Идизода Ф. Ф. – Душанбе: Нашриёти “Сино”. – 2018. – 186 саҳ. – С. 118-122. ISBN 978-99975-985-5-4.

[17–А]. Анушервони И. Проблемы применения обычаев в гражданском обороте. [Текст] / Анушервони И. / Национальная правовая система Республики Таджикистан и стран СНГ: анализ

тенденций и перспектив развития: материалы VII международной научно-практической конференции, посвященной 25- летию Конституции Республики Таджикистан – Душанбе: РТСУ. – 2019.– 630 с. – С. 230-235. УДК 340.

[18–А]. Анушервони И., Шамсиддинзода И.Б. Хукуки кӯдак ба изхори фикри худ [Матн] / Анушервони И., И.Б. Шамсиддинзода // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ» Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2020. – №4 (40). – С. 48-52. ISSN 2410-2903.

[19–А]. Анушервони И. Масъалаҳои назариявии татбиқи одаҳо хангоми танзими муносибатҳои граждони. [Матн] / Анушервони И. // Самаранокии ғабӯлияти ҳифзи ҳуқуқ ҳамчун омили таҳкими тарғиботи ҳуқуқи. (ш. Душанбе, 14 июни 2022) // Зери таҳрири академик Фарҳод Раҳимӣ Президенти академияи миллии илмҳои Тоҷикистон – Душанбе: Дониш, 2022. – 342 с. – С. 272-287.

[20–А]. Анушервони И. Бобочонзода И.Х., Одаҳо ҳамчун шакли ҳуқуқ: таҳлили назариявӣ ҳуқуқи. [Матн] / Анушервони И., И.Х. Бобочонзода // Асосҳои назариявӣ-меърии татбиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография / коллективи муаллифон; зери таҳрири д.и.х., профессор И.Х. Бобочонзода ва д.и.х., профессор А.Р. Нематов. – Душанбе: МН «Дониш», 2023. – 380 с.

[21–А]. Анушервони И. Проблемаҳои эътирофи одаҳо ҳамчун шакли ҳуқуқ дар ғабӯлияти қонунгузорӣ ва ҳуқуқтатбиқкунӣ. [Матн] / Анушервони И., И.Х. Бобочонзода // Асосҳои назариявӣ-меърии татбиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография / коллективи муаллифон; зери таҳрири д.и.х., профессор И.Х. Бобочонзода ва д.и.х., профессор А.Р. Нематов. – Душанбе: МН «Дониш», 2023. – 380 с.

[22–А]. Анушервони И. Татбиқи одаҳо ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ дар танзими муносибатҳои маданӣ. [Матн] / Анушервони И. // Ҳифзи Истиқлоли давлатӣ дар раванди таҳдидҳои ҷаҳони муосир: асосҳои ҳуқуқии милли ва байналмилалӣ: маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ (6-уми сентябри соли 2024) // Зери таҳрири номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Саъдиев И.З. – Душанбе: Аршам, 2024. – 208 с. – С. 195-206.

[23–А]. Анушервони И. Аҳамияти амалишавии одаҳо дар таҳкими маърифати ҳуқуқи [Матн] / Анушервони И. // Истиқлолияти давлатӣ – заминаи таҳкими давлати ҳуқуқбунёд. Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ дар мавзӯи “Истиқлолияти давлатӣ – заминаи таҳкими давлати ҳуқуқбунёд”, 3-уми сентябри соли 2024 / Зери таҳрири д.и.х., профессор Бобочонзода И.Х. – Душанбе: “Нашри Мубориз”, 2024. – 491 с. – С. 329-345.

АННОТАТСИЯ

**ба диссертатсияи Анушервони Исрофил дар мавзӯи:
«Одатҳо дар муомилоти маданӣ» барои дарёфти дараҷаи илмӣ
номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯи ихтисоси 12.00.03 – Ҳуқуқи
гражданӣ; ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи
байналмилалӣ хусусӣ**

Калидвожаҳо: одатҳо; одатҳои муомилоти қорӣ; одатҳои ҳуқуқӣ; ҳуқуқи одатӣ; муносибатҳои маданӣ; меъёрҳои иҷтимоӣ; сарчашмаҳои ҳуқуқ; шаклҳои ҳуқуқ; низоми ҳуқуқӣ; таснифи одатҳо; татбиқи одатҳо; иҷозати одатҳо; одатҳои савдои байналмилалӣ.

Диссертатсияи мазкур тадқиқоти маҷмӯи одатҳои муомилоти маданӣ ба ҳисоб рафта, дар илми ҳуқуқи маданӣ мавзӯи мазкур тадқиқоти ягонаи илмӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Диссертант қайд менамояд, ки низоми ҳуқуқи Тоҷикистон чунин як манбаи ҳуқуқро ба монанди одатҳои ҳуқуқӣ дар бар мегирад, ки татбиқи онҳо дар як қатор санадҳои қонунгузорӣ пешбинӣ шудааст. Диссертант ҳуқуқи одатиро яке аз зухуротҳои қадимтарин дар таърихи инсоният тавсиф намуда, мушкilotи пайдоиш, ташаккул ва рушди онро бисёрҷабҳа меҳисобад ва меъёрҳои онро чун унсурҳои фарҳанги миллии дошта, таҳқиқ намуда, хусусиятҳои онро инъикос намудааст. Омӯзиши урфу одатҳо, робитаи онҳо бо дигар сарчашмаҳои ҳуқуқро диссертант барои дарки раванди таърихӣ пайдоиши ҳуқуқ, инчунин идомаи рушди меъёрҳои ҳуқуқӣ аҳамияти муҳим дошта, арзёбӣ намудааст.

Дар тадқиқоти диссертатсионӣ муқаррароти ёдгориҳои таърихӣ одатҳои ҳуқуқи маданияти қадимӣ ва асримиёнагӣ, Конститутсияи ҚТ, меъёрҳои Кодекси граждании ҚТ ва дигар қонунҳо, ки истинод ба одатҳои муомилоти қорӣ ва дигар одатҳои ҳуқуқӣ мекунад, Мавриди омӯзиш қарор дода шуда, муқаррароти Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси муурофиявии иқтисодӣ, Кодекси муурофияи граждании ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, инчунин санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ мавриди таҳқиқ истифода шудаанд.

Диссертант дар таҳқиқот маводи амалияи судӣ, маълумотҳои оморӣ судҳо, арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ ва дигар сарчашмаҳои истифода намудааст.

Дар диссертатсия хусусиятҳои асосии одатҳои маданӣ ан ҷониби диссертант ҷудо карда шуда, таснифи роҳҳои ифода намудани ҳуқуқи одатӣ таҳия гардида, дар бораи таносуби одатҳои ҳуқуқӣ бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ, инчунин бо меъёрҳои императивӣ ва диспозитивӣ меъёрҳои қонунгузори маданӣ, ақидаҳои нав баён карда шуданд. Дар натиҷаи тадқиқоти гузаронидашуда аз ҷониби диссертант ба ҳимоя пешниҳодҳои мубрам вобаста ба тақмили қонунгузори ҚТ ақидаҳои асоснок ва бозътимод манзур карда шудаанд, ки баҳри рушди муносибатҳои маданӣ -ҳуқуқӣ мусоидат хоҳанд намуд.

АННОТАЦИЯ

**на диссертацию Анушервони Исрофила на тему:
«Обычай в гражданском обороте» на соискание ученой степени
кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 –
Гражданское право; предпринимательское право; семейное право;
международное частное право.**

Ключевые слова: обычаи; обычаи делового оборота; правовые обычаи; обычное право; гражданские отношения; социальные нормы; источники права; формы права; правовая система; классификация обычаев; применение обычаев; санкционирование обычаев; международные торговые обычаи.

Диссертация представляет собой комплексное исследование обычаев гражданского оборота и является единственным научным исследованием в области обычаев гражданского оборота в Республике Таджикистан. В диссертации отмечается, что правовая система Таджикистана включает в себя такой источник права, как верховенство закона, реализация которого предусмотрена рядом законодательных актов. Диссертация характеризует обычное право как одно из древнейших явлений в истории человечества, рассматривает проблемы его возникновения, становления и развития как многогранные, рассматривает его нормы как элементы национальной культуры и отражает его особенности. Изучение обычаев и их взаимосвязи с другими источниками права важно для понимания исторического процесса возникновения права, а также продолжения развития правовых норм.

В диссертационном исследовании изучаются положения исторических памятников древнего и средневекового гражданского права, Конституции Республики Таджикистан, положения Гражданского кодекса Республики Таджикистан и других законов, касающихся обычаев гражданского оборота и иных правовых обычаев. В исследовании использовались Хозяйственный кодекс, Гражданский процессуальный кодекс и другие нормативные правовые акты, а также международно-правовые акты.

В диссертации использованы материалы исследования судебной практики, статистические данные судов, международного коммерческого арбитража и другие источники.

В диссертации определены основные черты гражданских обычаев, разработана классификация способов выражения обычного права, высказаны новые идеи о взаимосвязи правовых обычаев с другими социальными нормами, а также императивными и диспозитивными нормами гражданского права. В результате исследования была подготовлена диссертация, в которой выдвинуты здравые и достоверные идеи по совершенствованию законодательства Республики Таджикистан, что будет способствовать развитию гражданско-правовых отношений.

ANNOTATION

to the dissertation to Anushervoni Isrofil: "Customs in civil circulation" for the degree of candidate of legal sciences in specialty 12.00.03 – Civil Law; business law; family law; international private law.

Keywords: customs; business practices; legal customs; customary law; civil relations; social norms; sources of law; forms of law; legal system; classification of customs; application customs; sanctioning customs; international trade customs.

The dissertation is a comprehensive study of the customs of civil circulation and is the only scientific research in the field of civil law in the Republic of Tajikistan. The dissertation notes that the legal system of Tajikistan includes such a source of law as the rule of law, the implementation of which is provided for by a number of legislative acts. The dissertation characterizes common law as one of the most ancient phenomena in the history of mankind, considers the problems of its origin, formation and development as multifaceted, considers its norms as elements of national culture and reflects its features. The study of customs and their relationship with other sources of law is important for understanding the historical process of the emergence of law, as well as the continuation of the development of legal norms.

The dissertation research examines the provisions of historical monuments of ancient and medieval civil law, the Constitution of the Republic of Tajikistan, the provisions of the Civil Code of the Republic of Tajikistan and other laws related to customs and other legal customs. The study used the Economic Code, the Civil Procedure Code and other regulatory legal acts, as well as international legal acts.

The dissertation uses materials from the study of judicial practice, statistical data of courts, international commercial arbitration and other sources.

The dissertation defines the main features of civil customs, developed a classification of ways of expressing customary law, put forward new ideas about the relationship of legal customs with other social norms, as well as imperative and dispositive norms of civil law. As a result of the research, a thesis was defended, which provided sound and reliable ideas for improving the legislation of the Republic of Tajikistan, which will contribute to the development of civil law relations.